

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Οι βολικοί μύθοι για την οικολογική κρίση

Η δεύτερη Παγκόσμια Συνδιάσκεψη Κορυφής για τη Γη το 1997 στη Νέα Υόρκη επιβεβαίωσε το αυτονόητο. Δηλαδή, ότι «γενικά» η προοπτική της βιώσιμης ανάπτυξης δεν είναι σήμερα καλύτερη από ό,τι το 1992» (όταν με πανηγύρια γιορταζόταν η πρώτη Συνδιάσκεψη του Ρίο) και, ακόμη, ότι η κατάσταση του παγκοσμίου περιβάλλοντος από τότε «συνέχισε να χειροτερεύει».

Η απουσία αυτή οποιασδήποτε σημαντικής προόδου (που είχαμε προβλέψει αλλού³⁷²) δεν οφείλεται στην ολιγωρία ή στην αδιαφορία των κυβερνήσεων ή στην αναποτελεσματικότητα των διεθνών οργανισμών, όπως συνήθως υποστηρίζεται. Στα 25 χρόνια από την πρώτη Συνδιάσκεψη για το Περιβάλλον στη Στοκχόλμη κάποια πρόοδος έχει πράγματι σημειωθεί, έστω και αν η πρόοδος αυτή είναι τελείως ανισομερής και αφορά κυρίως τις πλουσιότερες περιοχές του πλανήτη. Η πρόοδος όμως αυτή αφορά τα «εύκολα» περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως τα χαρακτηρίζει ο Tom Burke,³⁷³ της ανακύκλωσης, της ρύπανσης της γης, του αέρα, του νερού, της ηχορύπανσης κ.λπ. Όσον αφορά όμως τα «δύσκο-

372. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Η νέα διεθνής τάξη και η Ελλάδα*, ό.π., κεφ. 6.

373. *New Statesman*, 20/6/97.

λα» περιβαλλοντικά προβλήματα ή δεν έχει σημειωθεί καμία σημαντική πρόοδος, ή παρουσιάζεται συνεχής χειροτέρευση, κάποτε μάλιστα με επιταχυνόμενους ρυθμούς. Ενδεικτικά, όσον αφορά το φαινόμενο του θερμοκηπίου και τη συνακόλουθη κλιματική μεταβολή, το διοξείδιο του άνθρακα στην ατμόσφαιρα, που για 750 χρόνια πριν την άνοδο της οικονομίας της αγοράς ήταν στάσιμο, έχει αυξηθεί κατά 30% από τότε και το 3% της αύξησης αυτής σημειώθηκε μετά το Ρίο, όπου όμως 125 χώρες είχαν συμφωνήσει να μειώσουν τις εκπομπές στα επίπεδα του 1990 μέχρι το 2000! Ακόμη, όσον αφορά την αποδάσωση, από το Ρίο μέχρι σήμερα, 86 εκ. εκτάρια -5 Αγγλίες- έχουν καταστραφεί. Τέλος η καταστροφή της βιολογικής ποικιλίας συνεχίζεται ανενόχλητη και μόνο από το 1992 μέχρι σήμερα περίπου 100.000 είδη έχουν εξαφανιστεί.

Η Διάσκεψη για το Περιβάλλον και τις κλιματικές αλλαγές, που έγινε στο Κιότο μερικούς μήνες αργότερα από την παραπάνω συνδιάσκεψη, όχι μόνο δεν συνέβαλε στην αποφυγή της σημαντικής κλιματολογικής μεταβολής που σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις έχει ήδη αρχίσει, αλλά έχει ήδη οδηγήσει και στην παραπέρα επιδείνωσή της. Το γεγονός αυτό δεν είναι βέβαια εκπληκτικό, αν ληφθεί υπόψη ότι η συμφωνία του Κιότο αφήνει ουσιαστικά ελεύθερες τις αμερικανικές και ευρωπαϊκές πολυεθνικές εταιρίες να συνεχίζουν και ν' αυξάνουν τη ρύπανση της ατμόσφαιρας, η οποία είναι υπαίτια για το φαινόμενο του θερμοκηπίου και την κλιματολογική μεταβολή. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

Το 1995, η Διακυβερνητική Επιτροπή του ΟΗΕ για την κλιματολογική μεταβολή δημοσίευσε τα πορίσματα της έρευνάς της που είχαν συμφωνηθεί από περίπου 2.000 επιστήμονες και ειδικούς.³⁷⁴ Σύμφωνα με την έκθεση της επιτροπής, η κλιματολογική μεταβολή είναι ένα γνήσιο πρόβλημα, που συναρτάται με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Οι ατμοσφαιρικές συγκεντρώσεις των αερίων που προκαλούν το φαινόμενο του θερμοκηπίου αυξήθηκαν ραγδαία τα τελευταία 200 περίπου χρόνια. Όπως παρατηρήθηκε, παρόμοια επίπεδα συγκεντρώσεων διοξειδίου του άν-

374. IPCC, *Second Assessment Report*, Cambridge University Press, 1995.

θρακα στην ατμόσφαιρα δεν έχουν σημειωθεί τα τελευταία 200 εκατομμύρια χρόνια! Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η μέση θερμοκρασία του πλανήτη έχει ήδη ανεβεί κατά 0,6 βαθμούς Κελσίου στην περίοδο αυτή, ενώ στην Ανταρκτική, όπου ήδη λιώνουν οι πάγοι, η αύξηση είναι 2,5 βαθμοί από το 1940 μέχρι σήμερα.

Τα μέλη της επιτροπής, ήδη από την πρώτη έκθεσή τους, το 1990, είχαν συμπεράνει ότι, για να αποκλεισθεί ο κίνδυνος μιας επικίνδυνης κλιματολογικής μεταβολής, οι εκπομπές θερμοκηπίου θα έπρεπε να μειωθούν κατά 60% με 80% μέχρι το 2020 ή το αργότερο μέχρι το 2050, σε σχέση με το 1990. Μία τέτοια δραστική μείωση θα περιόριζε την αύξηση της θερμοκρασίας, που ήδη είναι αναπόφευκτη, σε μισό βαθμό Κελσίου - αύξηση που δεν θεωρείται επικίνδυνη. Αντ' αυτού, στη Διάσκεψη του Ρίο, το 1992, οι εκπρόσωποι των ελίτ του Βορρά (πλην ΗΠΑ) ανέλαβαν πολιτική δέσμευση, όχι για τη μείωση αλλά απλώς για τη σταθεροποίηση των εκπομπών θερμοκηπίου στα επίπεδα του 1990 μέχρι το 2000. Ο ίδιος ο Κλίντον το 1993 ανάλαβε σχετική δέσμευση για τις ΗΠΑ που, από μόνες τους, προκαλούν σχεδόν το ένα τέταρτο των σχετικών εκπομπών. Από τότε, οι αμερικανικές εκπομπές είχαν αυξηθεί κατά 8% μέχρι το 1997 (έναντι αύξησης των παγκόσμιων εκπομπών κατά 3%) και υπολογιζόταν ότι μέχρι το 2000 θα έχουν αυξηθεί κατά περίπου 13%.³⁷⁵ Στο Κιότο, οι ίδιοι εκπρόσωποι (συν ΗΠΑ) ανέλαβαν νομική δέσμευση να μειώσουν τις εκπομπές με ένα μέσο όρο χαμηλότερο του 7% την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα. Στην πραγματικότητα όμως ούτε οι ΗΠΑ ούτε ο Νότος (οι εκπρόσωποι του οποίου δεν υπέγραψαν τη συμφωνία) ήταν πιθανό να μειώσουν τη ρύπανση της ατμόσφαιρας. Και αυτό διότι στο Κιότο εισήχθηκε και μian άλλη καινοτομία. Μετά την αγοραιοποίηση της φύσης, που επέφερε η άνοδος της οικονομίας της αγοράς, στο Κιότο υιοθετήθηκε, κατ' αμερικανική απαίτηση, και η αγοραιοποίηση της ρύπανσης! Έτσι, οι ΗΠΑ θα μπορούσαν ανενόχλητα ν' αυξάνουν τη ρύπανση εφόσον αντιστάθμιζαν την αύξηση αυτή με αντίστοιχη μείωση της ρύπανσης αλλού (π.χ. στην πρώην Σοβιετική Ένωση όπου, λόγω της τρο-

375. M. Kettle, *Guardian Weekly*, 26/10/97.

μακτικής αποβιομηχάνισης, παρουσιάζεται μείωση των εκπομπών θερμοκηπίου) την οποία θα μπορούσαν ν' «αγοράζουν». Παρ' όλα αυτά ούτε η συμφωνία του Κιότο ήταν αποδεκτή από την αμερικανική ελίτ, όπως έδειξε η εχθρική αντίδραση του Κογκρέσου και στη συνέχεια η απόσυρση της κυβέρνησης Bush από τη συμφωνία.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν, βέβαια, όπως για παράδειγμα υποστηρίχτηκε από τα ελληνικά ΜΜΕ, ότι ο μοναδικός υπεύθυνος είναι η «κακή» Αμερική έναντι της «καλής» ΕΕ, που υποτίθεται υποστήριζε στο Κιότο μια δραστική μείωση των εκπομπών θερμοκηπίου. Στην πραγματικότητα, ακόμη και αν γίνονταν δεκτές οι προτάσεις της ΕΕ, η διαφορά θα ήταν σχεδόν ασήμαντη. Έτσι σύμφωνα με τέσσερις διεθνώς γνωστούς ακαδημαϊκούς, που ειδικεύονται στα κλιματολογικά θέματα,³⁷⁶ η αύξηση της θερμοκρασίας του πλανήτη είναι πια αναπόφευκτη, εξαιτίας της τεράστιας συσσώρευσης αερίων θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα. Με βάση τους υπολογισμούς τους, στην περίπτωση που δεν θα αναληφθεί καμιά σημαντική δραστηριότητα μέχρι το 2050, η θερμοκρασία του πλανήτη θ' αυξηθεί κατά 1,4 βαθμούς Κελσίου. Πράγμα που σημαίνει ότι περίπου 22 εκ. ανθρώπων θα κινδυνεύσουν από την πείνα, 23 εκ., που ζουν κοντά στις ακτές θα κινδυνεύσουν από πλημμύρες, ενώ 110 εκ. ανθρώπων, που ζουν σε χώρες με στενότητα νερού, θ' αντιμετωπίσουν οξεία έλλειψη. Στην περίπτωση που θα γινόταν δεκτό στο Κιότο το σχέδιο της ΕΕ για τη μείωση των εκπομπών κατά 15% μέχρι το 2010 ή, ακόμη καλύτερα, κατά 30%, όπως πρότεινε η Βραζιλία, η θερμοκρασία του πλανήτη θ' ανέβαινε κατά 1,2 βαθμούς. Πράγμα που θα σήμαινε ότι οι άνθρωποι που θα κινδύνευαν από πείνα θα ήταν 18 εκ. (αντί για 22) και από πλημμύρες 20 εκ. (αντί 23) ενώ η στενότητα νερού θα παρέμενε βασικά η ίδια.

Πού οφείλεται όμως αυτός ο «παραλογισμός» των ελίτ; Γιατί την καμπάνια αμφισβήτησης των συμπερασμάτων των επιστημόνων του ΟΗΕ χρηματοδοτεί ένα κονσόρτσιουμ (που το Σεπτέμβριο ανέλαβε στην Αμερική μια τεράστια διαφημιστική καμπάνια που κόστισε 17 εκ. δολ.) το

376. Dr. M. Hulme, Prof. M. Parry, Dr. N. Arnell and Dr. R. Nicholls, *The Guardian*, 2/12/97.

οποίο αντιπροσωπεύει σχεδόν όλες τις σημαντικές αμερικανικές και ευρωπαϊκές επιχειρήσεις στις βιομηχανίες πετρελαίου, αυτοκινήτων, χάλυβα, άνθρακα, ηλεκτρικού, γκαζιού, χημικών, πλαστικών και στις αερομεταφορές;³⁷⁷ Η προφανής απάντηση βέβαια είναι διότι οι ελίτ που ελέγχουν τους τομείς αυτούς αγωνίζονται για τη διατήρηση των κερδών τους, που θα κινδύνευαν από τυχόν μείωση της δραστηριότητάς τους. Όμως τότε γιατί τα αμερικανικά συνδικάτα, καθώς και σημαντικά ευρωπαϊκά συνδικάτα εργαζομένων στις βιομηχανίες αυτές, υποστηρίζουν άμεσα ή έμμεσα τη μη λήψη σημαντικών μέτρων για τον περιορισμό των εκπομπών θερμοκηπίου; Η απάντηση είναι, διότι αντίθετα με τις ανοησίες των «ρεαλιστών» οικολόγων, η λήψη δραστικών μέτρων για την αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης πράγματι συνεπάγεται (στο σημερινό βέβαια πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς) αύξηση της ανεργίας. Αυτό γίνεται φανερό, αν εξετάσουμε την ευρωπαϊκή εμπειρία που μπορεί να εξηγήσει και τη «γαλαντομία» της ΕΕ στο Κιότο. Τα μέλη της ΕΕ με τη μεγαλύτερη αναλογία εκπομπών θερμοκηπίου είναι η Γερμανία και η Βρετανία, που από μόνες τους προκαλούν σχεδόν το 50% των εκπομπών της ΕΕ. Στις χώρες αυτές σήμερα σημειώνεται η σημαντικότερη μείωση των σχετικών εκπομπών. Όμως το αποτέλεσμα αυτό οφείλεται βασικά σε οικονομικούς λόγους. Δηλαδή, στο γεγονός ότι η μεν βρετανική ιδιωτικοποιημένη επιχείρηση ηλεκτρικού στράφηκε στο φθηνότερο φυσικό γκάζι αντί για τον άνθρακα, η δε δυτικογερμανική οικονομική ελίτ έκλεισε τα μη ανταγωνιστικά (και «βρόμικα») εργοστάσια της Ανατολικής Γερμανίας. Το αποτέλεσμα όμως ήταν ότι περίπου 170.000 ανθρακωρύχοι έγιναν άνεργοι στη Βρετανία, ενώ στην πρώην Ανατολική Γερμανία η επίσημη ανεργία (που συγκαλύπτεται από τα μαζικά προγράμματα μετεκπαίδευσης) φθάνει σήμερα το 18%.³⁷⁸

Για να δώσουμε μια εξήγηση της ανικανότητας των ελίτ να πάρουν αποτελεσματικά μέτρα για την αποτροπή μιας καταστροφικής κλιματολογικής μεταβολής θα πρέπει να φτάσουμε στα αίτια της οικολογικής

377. S. Beder, «Who killed the Kyoto summit?», *Guardian Weekly*, 7/12/97.

378. I. Traynor, *The Guardian*, 7/2/97.

κρίσης, καθώς και σε μια σειρά βολικών μύθων που αναπτύσσονται για τα αίτια αυτά από περιβαλλοντιστές, ακτιβιστικές οργανώσεις τύπου Greenpeace κ.λπ.

Ο πρώτος βασικός μύθος είναι ότι η Βιομηχανική Επανάσταση είναι η απώτερη αιτία της κρίσης. Σύμφωνα με το μύθο αυτόν, η οικολογική κρίση μπορεί ν' αποδοθεί στην εκβιομηχάνιση που άρχισε δύο περίπου αιώνες πριν και οδήγησε στο σημερινό οικοκαταστροφικό παραγωγικό και καταναλωτικό πρότυπο. Όμως, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού,³⁷⁹ δεν ήταν απλώς η εισαγωγή της μηχανικής παραγωγής και η υιοθεσία μιας «μηχανιστικής αντίληψης της Φύσης» που οδήγησαν στο σημερινό τύπο κοινωνικής οργάνωσης. Αντίθετα, ήταν το γεγονός ότι η μηχανική παραγωγή εισάχθηκε κάτω από συνθήκες ατομικής ιδιοκτησίας και ελέγχου των μέσων παραγωγής που, από μια μεριά, οδήγησε στην αγοραιοποίηση της οικονομίας (οικονομία αγοράς) και, από την άλλη, στην οικονομική ανάπτυξη (οικονομία ανάπτυξης). Η αγοραιοποίηση ήταν το αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτών που έλεγχαν την οικονομία να ελαχιστοποιήσουν τους κοινωνικούς ελέγχους πάνω στις αγορές. Η οικονομική ανάπτυξη ήταν συνέπεια μιας διαδικασίας, η οποία στο επίπεδο της επιχείρησης, ενείχε την επιδίωξη του κέρδους με τη συνεχή βελτίωση της αποτελεσματικότητας, μέσω των επενδύσεων σε νέες τεχνικές, μεθόδους παραγωγής, προϊόντα κ.λπ. Παράλληλα, στο ιδεολογικό επίπεδο, η Βιομηχανική Επανάσταση συνοδεύτηκε με την επικράτηση της ιδεολογίας ανάπτυξης -ένα βασικό προϊόν του Διαφωτισμού- που ταύτιζε την Πρόοδο με την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Έτσι, ήταν η άνοδος της οικονομίας της αγοράς και η δυναμική που τη χαρακτηρίζει που οδήγησαν στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης και όχι απλώς η Βιομηχανική Επανάσταση. Εάν όμως η μετεξέλιξη της οικονομίας της αγοράς σε οικονομία ανάπτυξης ήταν βασικά αποτέλεσμα αντικειμενικών διαδικασιών δεν μπορούμε να δώσουμε την ίδια εξήγηση για την άνοδο της «σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης στις ανατολικές χώρες, όπου η οικολογική καταστροφή ήταν ίδια, αν όχι μεγαλύ-

379. T. Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, ό.π.

τερη, με αυτή της Δύσης. Στις ανατολικές χώρες, υποκειμενικοί παράγοντες και κυρίως το γεγονός ότι βασικό στοιχείο της μαρξιστικής ιδεολογίας ήταν η ταύτιση της Προόδου με την οικονομική ανάπτυξη, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο. Και στις δύο όμως εκδοχές της οικονομίας ανάπτυξης η λογική του συστήματος που απορρέει από το θεμελιακό στόχο της μεγιστοποίησης της ανάπτυξης και τον ενδιάμεσο στόχο της αύξησης της οικονομικής αποτελεσματικότητας, οδηγεί στην εκτόπιση του περιβάλλοντος από τους υπολογισμούς για το κόστος της ανάπτυξης και σε μια αδίστακτη προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί η Φύση ως μέσο για την επίτευξη του παραπάνω στόχου.

Ένας δεύτερος ακόμη βολικότερος μύθος είναι ότι η κύρια αιτία της οικολογικής κρίσης είναι η συγκεκριμένη «κακή» τεχνολογία που εφαρμόζουμε σήμερα, πράγμα που συνεπάγεται ότι αρκεί οι φωστήρες ανάμεσα στους περιβαλλοντιστές και τις ακτιβιστικές οργανώσεις τύπου Greenpeace να μας δείξουν ποιες είναι οι φιλικές προς το περιβάλλον τεχνολογίες για να λυθεί το οικολογικό πρόβλημα. Η προσέγγιση αυτή βασίζεται στην εσφαλμένη αντίληψη της «ουδετερότητας» της τεχνολογίας. Είναι προφανές όμως ότι η προσέγγιση αυτή παραβλέπει την κοινωνική θέσμιση της επιστήμης και της τεχνολογίας³⁸⁰ και το γεγονός ότι ο σχεδιασμός και ιδιαίτερα η εφαρμογή νέων τεχνικών έχει άμεση συνάφεια με την κοινωνική οργάνωση γενικά και με την οργάνωση της παραγωγής ειδικότερα.³⁸¹ Σε μια οικονομία της αγοράς, όπως σε κάθε κοινωνία, η τεχνολογία ενσωματώνει σαφείς σχέσεις παραγωγής, την ιεραρχική της οργάνωση και, φυσικά, τον πρωταρχικό της στόχο που, στην περίπτωση μιας οικονομίας της αγοράς, αναφέρεται στη μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης και της αποτελεσματικότητας (ορισμένης στη βάση στενών τεχνοοικονομικών κριτηρίων) με σκοπό το κέρδος. Έτσι η τεχνολογία σχεδιάζεται πάντοτε, ή τουλάχιστον υιοθετούνται μό-

380. Τ. Φωτόπουλος, «Προς μια δημοκρατική αντίληψη της επιστήμης και της τεχνολογίας», *Δημοκρατία και Φύση*, αρ. 3.

381. Ό.π. Βλ. επίσης, F. Stewart, *Technology and Underdevelopment*, Macmillan, 1978, κεφ. 1, και C. Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, Oxford University Press, 1991, σελ. 192.

νον εκείνα τα σχέδια που εξυπηρετούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τους αντικειμενικούς στόχους της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης.

Το «πρασίνισμα του καπιταλισμού» επομένως που ονειρεύεται η Greenpeace και οι αντίστοιχοι περιβαλλοντιστές είναι δυνατό μόνο στο βαθμό που δεν έρχεται σε σύγκρουση με τη λογική και τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς, δηλαδή στις ελάχιστες περιπτώσεις όπου νέες τεχνολογίες, νέες μορφές ενέργειας ή νέα προϊόντα κάνουν δυνατή την παραπέρα επικερδή επέκταση της αγοράς. Όπου όμως αυτό δεν είναι δυνατό, κυρίως λόγω έλλειψης ανταγωνιστικότητας, οι μεν νέες τεχνολογίες, μορφές ενέργειας κ.λπ. απλώς περιθωριοποιούνται, οι δε προτεινόμενοι από τους περιβαλλοντιστές έλεγχοι της αγοράς αγνοούνται ή μπλοκάρονται, όπως συνέβη με τη Διάσκεψη του Ρίο.

Οι εξηγήσεις επομένως της οικολογικής κρίσης που αναφέρονται στα συμπτώματα της οικονομίας αγοράς/ανάπτυξης (καπιταλιστική εκβιομηχάνιση και τεχνολογία, ιδεολογία ανάπτυξης ή αντίστοιχα, υπανάπτυξη, υπερπληθυσμός κ.λπ.) και όχι στην ίδια την οικονομία αγοράς απλώς συσκοτίζουν τα πραγματικά αίτια της οικολογικής (και αντίστοιχα της οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής κρίσης). Τα αίτια αυτά ανάγονται στη συγκέντρωση εξουσίας σε όλα τα επίπεδα που χαρακτηρίζει τη σημερινή κοινωνία. Ενδεικτικά, οι 500 μεγαλύτερες εταιρείες ελέγχουν σήμερα το 42% του παγκόσμιου πλούτου, ενώ πάνω από το 40% των 12 πιο σημαντικών βιομηχανικών κλάδων στον κόσμο (αυτοκίνητα, αεροναυπηγική, ηλεκτρονικά, χάλυβας, πετρέλαιο, κομπιούτερς, ΜΜΕ κ.λπ.) ελέγχονται από 5 ή λιγότερες εταιρείες και 10 μόνο εταιρείες ελέγχουν κάθε πτυχή της παγκόσμιας αλυσίδας τροφίμων.³⁸² Δεν είναι λοιπόν εκπληκτικό ότι στο φτωχότερο ένα πέμπτο του παγκόσμιου πληθυσμού αναλογεί σήμερα το 1,1% του παγκοσμίου εισοδήματος έναντι 1,4% το 1991 και 2,3% το 1960 και ότι η ανισότητα διευρύνεται συνεχώς.³⁸³ Η ανισότητα όμως αποτελεί βασική αιτία της καταστροφής του περιβάλλοντος εφόσον

382. J. Vidal, *McLibel, Burger Culture on Trial*, ό.π.

383. Ο λόγος του εισοδήματος του 20% των πλουσιότερων προς αυτό του 20% των φτωχότερων ήταν 78:1 το 1994, 61:1 το 1991 και 30:1 το 1960, UN, *Human Development Report 1997*.

αποτελεί τον κύριο παράγοντα καθορισμού των σημερινών οικοκαταστροφικών παραγωγικών και καταναλωτικών προτύπων με τις ΗΠΑ να αποτελούν τον κύριο γενεσιουργό παράγοντα των εκπομπών θερμοκηπίου και συγχρόνως το κύριο εμπόδιο στην εφαρμογή ακόμη και των εντελώς ανεπαρκών μέτρων που συμφωνήθηκαν στο Κιότο.

Η συγκέντρωση όμως οικονομικής και πολιτικής δύναμης, την οποία δημιουργεί η διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και το πολιτικό της συμπλήρωμα, η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», αποτελεί καθοριστικό παράγοντα όχι μόνο στην παραγωγή και αναπαραγωγή της οικολογικής κρίσης αλλά και στην «κατανομή» των συνεπειών της. Για να πάρουμε πάλι το παράδειγμα του θερμοκηπίου, οι πλημμύρες που κάποτε θεωρούνταν θεομηνία τα τελευταία χρόνια αποτελούν πια ενδημικό φαινόμενο στον πλανήτη μας και χιλιάδες άνθρωποι χάνουν εξαιτίας τους κάθε χρόνο τη ζωή τους, Όχι όμως αναλογικά. Ίδιας έντασης πλημμύρες συμβαίνουν, για παράδειγμα, και στις ΗΠΑ και το Μπαγκλαντές, αλλά είναι πάντα στο δεύτερο όπου έχουμε τα περισσότερα θύματα. Και ακόμη και μέσα στις ΗΠΑ είναι στις φτωχογειτονιές και τα γκέτο των μαύρων και των ισπανόφωνων όπου κάθε φορά, που γίνεται πλημμύρα, θα σημειωθούν οι μεγαλύτερες καταστροφές.

Είναι δηλαδή οι φτωχοί και οι αδύνατοι που κυρίως πληρώνουν τις καταστροφές αυτές, τόσο στην Ελλάδα όσο και παντού. Οι πλημμύρες στη χώρα μας δεν είχαν ποτέ συνέπειες στις βίλες και στα διαμερίσματα των βόρειων αθηναϊκών προαστίων, ενώ καταστρέφουν περιοδικά τα χαμόσπιτα των φτωχογειτονιών της. Αντίστοιχα, οι τυφώνες που με την ίδια ένταση χτυπούν τις ΗΠΑ και τη Λατινική Αμερική προκαλούν συνήθως μόνο υλικές ζημιές στα καλοχτισμένα αμερικανικά σπίτια που τις καλύπτουν οι ιδιωτικές ασφάλειες, ενώ γκρεμίζουν τις χαμοκέλες της Λατ. Αμερικής και θάβουν ζωντανούς στα συντρίμια τους αυτούς που «ζούσαν» σε αυτά. Το φαινόμενο δεν είναι βέβαια μεμονωμένο. Όπως υποστηρίζει ο Peter Walker του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στη Γενεύη, μερικά χρόνια πριν, μόνο το 5% των παγκόσμιων καταστροφών είχαν σχέση με φυσικά αίτια.

Σήμερα σχεδόν το ένα τρίτο όλων των καταστροφών έχουν σχέση με το κλίμα.³⁸⁴

384. *The Guardian*, 19/9/98.

Ας δούμε όμως πιο συγκεκριμένα τα κοινωνικοοικονομικά αίτια αυτών των φαινομένων και των συνεπειών τους. Σήμερα γίνεται όλο και πιο πολύ αποδεκτό από τους ειδικούς επιστήμονες ότι τα πρόσφατα έντονα κλιματικά φαινόμενα (πλημμύρες, τυφώνες, ξηρασίες κ.λπ.) έχουν άμεση σχέση με το φαινόμενο του θερμοκηπίου,³⁸⁵ που σύμφωνα με υπολογισμούς του βρετανικού Hadley Centre for Climate Change, οδηγεί στη γρήγορη θέρμανση της Γης, με το 1998 να είναι το θερμότερο έτος από τότε που άρχισαν να τηρούνται αρχεία, 140 χρόνια πριν.³⁸⁶ Είναι επίσης γενικά αποδεκτό ότι οι αιτίες του φαινομένου αυτού είναι κοινωνικοοικονομικές, μολονότι δεν υπάρχει συμφωνία αν είναι το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και ιδιαίτερα η σημερινή διεθνοποιημένη μορφή του που αποτελούν την αιτία, ή απλώς οι λάθος αξίες, πολιτικές και τεχνολογίες, όπως υποστηρίζουν οι «ρεαλιστές» οικολόγοι που πλημμυρίζουν τα Πράσινα κόμματα, τις οργανώσεις τύπου Greenpeace και τα τηλεοπτικά ΜΜΕ. Σύμφωνα με την αντίληψη που έχω υποστηρίξει αλλού³⁸⁷ η βασική αιτία της οικολογικής κρίσης ανάγεται στη συγκέντρωση οικονομικής και πολιτικής δύναμης που αναπόφευκτα επιφέρει η δυναμική της οικονομίας της αγοράς και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης. Γι' αυτό, άλλωστε, οι ΗΠΑ με το 4% του παγκόσμιου πληθυσμού προκαλούν 23% των εκπομπών θερμοκηπίου. Έτσι η δυναμική της οικονομίας της αγοράς οδηγεί στην πελώρια ανισότητα και στον άκρατο καταναλωτισμό των εύπορων κοινωνικών στρωμάτων αλλά και στη μάχη επιβίωσης των υπόλοιπων. Η συνέπεια είναι ότι τόσο ο καταναλωτισμός όσο και η μάχη επιβίωσης καταλήγουν στην οικολογική καταστροφή, με τις εκπομπές θερμοκηπίου, την υπερεκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών, το κόψιμο/κάψιμο (ιδιαίτερα στην Ελλάδα) των δασών, την αλλαγή πορείας των ποταμιών (ή το μπάζωμα των ρεμάτων στην Ελλάδα) κ.λπ.

Όμως, τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα όχι μόνο υφίστανται τις οικολογικές συνέπειες ενός συστήματος από το οποίο ωφελούνται άλλοι

385. P. Brown, *The Guardian*, 9/11/98.

386. P. Brown, *Guardian Weekly*, 8/11/98.

387. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Η νέα διεθνής τάξη και η Ελλάδα*, ό.π. και *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π.

αλλά και δεν απολαύουν σχεδόν καμίας προστασίας από αυτό. Αντίθετα, οι πολιτικές λιτότητας και διαρθρωτικών προγραμμάτων που επιβάλλουν οι οικονομικές ελίτ μέσω διεθνών οργανισμών (ΔΝΤ, Διεθνής Τράπεζα κ.λπ.) ενισχύουν την παγκόσμια ανισότητα, ενώ συγχρόνως ενθαρρύνουν το ξεπούλημα των φυσικών πόρων ιδιαίτερα των φτωχών χωρών (ξυλείας, ορυκτών κ.λπ.) και μειώνουν τη δυνατότητα των κυβερνήσεων τους να αναλάβουν προστατευτικά μέτρα (π.χ. αντιπλημμυρικά έργα) ή δαπάνες για την ενίσχυση της κοινωνικής ευημερίας (στέγαση, υγεία κ.λπ.). Η ανάθεση της οικονομικής ανάπτυξης στην αγορά σημαίνει ότι οι επενδύσεις ανατίθενται ουσιαστικά στις πολυεθνικές, οι οποίες σπάνια έχουν οικονομικό ενδιαφέρον για την ανάληψη έργων που θα ενίσχυαν τη δυνατότητα των ασθενέστερων στρωμάτων να αντιμετωπίσουν τη κρίση. Όπως έχει αντιληφθεί ακόμη και η γνωστή φιλανθρωπική οργάνωση Oxfam, που δεν αποτελεί βέβαια κάποια... ανατρεπτική οργάνωση, «η δυνατότητα των λαών να επιβιώσουν των φυσικών καταστροφών έχει άμεση σχέση με τη φτώχεια τους».³⁸⁸

Αλλά τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα δεν πληρώνουν μόνο τις συνέπειες της οικολογικής κρίσης. Τώρα καλούνται να πληρώσουν ακόμη και τα μέτρα για την αντιμετώπιση της! Έτσι, οι «ρεαλιστές» οικολόγοι μέσα στη γερμανική κυβέρνηση (που ελέγχει την ΕΕ) είναι φανατικοί υποστηρικτές του «πράσινου» φόρου πάνω στην ενέργεια, ο οποίος κάνει ακριβότερη τη χρήση της, με στόχο τη μείωση της κατανάλωσης και των αντίστοιχων επιπτώσεων στο θερμοκήπιο. Φυσικά, στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης στην οποία συμμετέχουν τώρα και οι «ρεαλιστές» οικολόγοι, τα έσοδα από το φόρο αυτόν δεν θα πάνε στις πετσοκομμένες δαπάνες κοινωνικής ευημερίας, αλλά στα πορτοφόλια των οικονομικών ελίτ, μέσω της μείωσης των εργοδοτικών ασφαλιστικών εισφορών. Διότι έτσι, σύμφωνα με τον «Τρίτο Δρόμο» των σοσιαφιλελεύθερων, θα μειωθεί το εργατικό κόστος και θα ενθαρρυνθούν οι εργοδότες να αυξήσουν την απασχόληση! Και ποιος πληρώνει τον πράσινο φόρο; Μα, φυσικά, πάλι τα ασθενέστερα στρώματα. Εφόσον πρόκειται για

388. K. Watkins, *The Guardian*, 19/9/98.

έμμεσο φόρο αυτό σημαίνει ότι εκείνος που κατέχει ένα μηχανάκι και εκείνος που διαθέτει τρεις Μερσεντές πληρώνουν τον ίδιο φόρο στη βενζίνη.

Στην πραγματικότητα, όμως, οι φόροι στην ενέργεια αποτελούν τμήμα γενικότερου σχεδίου. Η εντεινόμενη οικολογική κρίση ωθεί σήμερα τις ευρωπαϊκές ελίτ στο σχεδιασμό μέτρων με κοινό στόχο να περιοριστεί η χρήση του ιδιωτικού αυτοκίνητου και γενικότερα των ΙΧ οχημάτων. Τα συζητούμενα μέτρα είναι η αύξηση των φόρων πάνω στην ιδιοκτησία και χρήση αυτοκίνητου (κυρίως του «μη καθαρού»), στη χρήση των δρόμων, (ακόμη και μέσα στις πόλεις), στη βενζίνη, στα τέλη για παρκάρισμα κ.λπ. Έτσι, το αυτοκίνητο σχεδιάζεται να γίνει πάλι ένα είδος πολυτελείας για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως συνέβαινε προπολεμικά. Και αυτό, τη στιγμή που οι μετακινήσεις (ανθρώπων και πραγμάτων) με αυτοκίνητο γίνονται όλο και περισσότερες, λόγω του τρόπου κοινωνικής οργάνωσης και ζωής που έχει επιβάλει η ίδια η οικονομία της αγοράς. Μια πρόσφατη έκθεση στη Βρετανία, για παράδειγμα, έδειξε ότι αυτοί που κυρίως θα πλήρωναν έναν πράσινο φόρο στην ενέργεια θα ήταν φτωχοί αγρότες γιωταχήδες, οι οποίοι όμως έχουν περισσότερη ανάγκη τ' αυτοκίνητά τους (και προκαλούν λιγότερα καυσαέρια) από τους γιωταχήδες που ζουν στην εξοχή και ταξιδεύουν στην πόλη για τη δουλειά τους.³⁸⁹ Ακόμη, η έκκληση των οικολόγων για καθαρότερα αυτοκίνητα (έκκληση που φαίνεται ότι εισακούν τώρα οι αυτοκινητοβιομηχανίες οι οποίες μυρίζονται επέκταση της αγοράς και των κερδών τους) και η συνακόλουθη πρόταση για την επιβολή χαμηλότερου φόρου στα αυτοκίνητα αυτά θα έχει παρόμοια αποτελέσματα. Διότι βέβαια είναι τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα που μπορούν να αγοράσουν τα αυτοκίνητα νέας τεχνολογίας.

Έτσι, οι «ρεαλιστές» οικολόγοι, κινούμενοι πάντοτε μέσα στη λογική της οικονομίας της αγοράς, προτείνουν μέτρα που στοχεύουν στη μείωση της οικολογικής βλάβης μέσω της χειροτέρευσης της θέσης των

389. I. Skinner and M. Ferguson, *Transport Taxation and Equity*, Institute For Public Policy Research, 1998.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων. Γι' αυτό άλλωστε και αυξάνει η εκλογική επιρροή τους πάνω στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα που καθορίζουν το εκάστοτε αποτέλεσμα των εκλογών.

Συμπερασματικά, είναι προφανές ότι όσο η συγκέντρωση της εξουσίας, μέσα στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, εξακολουθεί να εντείνεται, η σημερινή πολυδιάστατη κρίση γενικά και η οικολογική κρίση ειδικότερα θα συνεχίσουν να επιδεινώνονται. Επιπλέον, οι διάφορες οικολογικές οργανώσεις και τα διάφορα κόμματα, με το να μη συνδέουν την κρίση με το θεσμικό πλαίσιο της ίδιας της οικονομίας της αγοράς, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη μιας νέας ριζοσπαστικής συνειδητοποίησης, δεν έχουν καμιά ελπίδα να αποφύγουν την περιθωριοποίησή τους και την ενσωμάτωσή τους στο πλαίσιο αυτό, ούτε βέβαια να σταματήσουν την επιδεινούμενη οικολογική κρίση. Η οικολογική κρίση όπως έχω αναπτύξει επανειλημμένα στο παρελθόν, δεν είναι θέμα πολιτιστικό, θέμα ήθους, παραλογισμού των ελίτ, ή θέμα αλλαγής πολιτικής, όπως υποστηρίζουν οι «ρεαλιστές» οικολόγοι.³⁹⁰ Αντίθετα, είναι θέμα δημιουργίας ενός μαζικού κινήματος για την αλλαγή ολόκληρου του θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης και αντικατάστασής του με θεσμούς Περιεκτικής (άμεσης και οικονομικής) Δημοκρατίας.³⁹¹

Συγκέντρωση και τα θύματα της «ανάπτυξης»

Οι δεκάδες χιλιάδες νεκροί και τραυματίες και οι εκατοντάδες χιλιάδες άστεγοι που άφησε στο δρόμο του ο σεισμός στην Κωνσταντινούπολη πριν δυο χρόνια και οι σημαντικές καταστροφές που έφερε στη συνέχεια ο σεισμός στην Αθήνα αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις των συνεπειών που έχει το είδος ανάπτυξης στο οποίο οδηγεί η οικονομία της αγοράς και η συνακόλουθη συγκέντρωση. Αντίστοιχα, η ετήσια δα-

390. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Η νέα διεθνής τάξη και η Ελλάδα*, ό.π.

391. Βλ. Τ. Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, ό.π.

σοκαταστροφή στη χώρα μας, αλλά και σε πολλά αλλά μέρη του πλανήτη, καθώς και η καταστροφή του περιβάλλοντος για χάρη του τουρισμού είναι επίσης συμπτώματα, όπως θα προσπαθήσω να δείξω στη συνέχεια, του ίδιου είδους ανάπτυξης.

Βασικό χαρακτηριστικό της ανάπτυξης που γίνεται χωρίς κοινωνικό σχεδιασμό αλλά αφήνεται στις άναρχες δυνάμεις της αγοράς είναι, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού,³⁹² η ανισομέρεια. Μια ανισομέρεια που σημαίνει ότι μερικοί κλάδοι παραγωγής που τυχαίνει να είναι οι πιο κερδοφόροι αναπτύσσονται υπέρογκα σε σχέση με άλλους, δημιουργώντας τεράστιες διαφορές στην παραγωγικότητα και στην κατανομή εισοδημάτων. Αυτό δεν αποτελεί βέβαια παρά τη λογική συνέπεια ενός συστήματος στο οποίο η δυναμική της αναπτυξιακής διαδικασίας προσδιορίζεται πρωταρχικά από μικροοικονομικά κριτήρια, που αφορούν την αποδοτικότητα της ατομικής επιχείρησης και όχι τις οικονομικές, πολιτιστικές ή οικολογικές ανάγκες των διάφορων περιφερειών. Συνέπεια της ανισομέρειας αυτής είναι η σημερινή τεράστια συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, εισοδημάτων και πλούτου που, όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφαλαία, συνεπάγεται ότι το 20% του πληθυσμού του πλανήτη ελέγχει το 86% του παγκόσμιου εισοδήματος³⁹³ και 225 δισεκατομμυριούχοι έχουν ίδιο πλούτο με το εισόδημα 2,5 δισεκατομμυρίων ανθρώπων, σχεδόν δηλαδή το μισό του παγκόσμιου πληθυσμού.³⁹⁴ Η Ελλάδα μάλιστα χαρακτηρίζεται από ένα ιδιαίτερα υψηλό βαθμό συγκέντρωσης εισοδήματος, με το 10% των πλουσιότερων να εισπράττουν πάνω από το 26% του εισοδήματος και το 10% των φτωχότερων το 2%.³⁹⁵

Όμως, η ανισομέρεια αυτή είναι ακόμα μεγαλύτερη έξω από το μικρό κύκλο των αναπτυγμένων οικονομιών της αγοράς. Έτσι, στις χώρες αυτές παρατηρείται τη μεταπολεμική περίοδο μια ταχεία και πολύ μεγάλη συγκέντρωση οικονομικής δραστηριότητας γύρω από έναν πολύ μικρό αριθμό αστικών κέντρων, όπου συγκεντρώνεται όλη η βιομηχανική δρα-

392. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Εξάντας, 1985 & 1987.

393. UN, *Human Development Report 1999*, σελ. 2.

394. UN, *Human Development Report 1998*.

395. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 24/9/98.

στηριότητα αλλά και άφθονο εργατικό δυναμικό καθώς και υποδομή (κρατικές υπηρεσίες, τράπεζες, συγκοινωνίες κ.λπ.) που εξασφαλίζουν τη μέγιστη αποδοτικότητα. Σημαντικό τμήμα του πληθυσμού εγκαταλείπει τις παραδοσιακές του κοινότητες και ασχολίες και συσσωρεύεται στα αστικά κέντρα όπου συγκεντρώνονται και οι ευάριθμοι «σύγχρονοι» τομείς, συνήθως χρηματοδοτούμενοι από ξένες επενδύσεις. Στην Κωνσταντινούπολη, για παράδειγμα, έχει συγκεντρωθεί το ένα τρίτο των εργοστασίων της χώρας.

Τα αστικά κέντρα των χωρών αυτών όμως αποτελούν κακή απομίμηση των αστικών κέντρων στις αναπτυγμένες οικονομίες της αγοράς και η συγκέντρωση του πληθυσμού σε αυτά είναι πολύ μεγαλύτερη. Παρά το γεγονός ότι ο αστικός πληθυσμός στις αναπτυγμένες οικονομίες της αγοράς είναι κατά μέσο όρο πολύ υψηλότερος από αυτόν στις μη αναπτυγμένες, η κατανομή είναι καλύτερη και δεν παρατηρείται η συνεχής συγκέντρωση σε τερατουπόλεις, όπως η Αθήνα, που συγκεντρώνει το 30% του συνολικού πληθυσμού, ή η Κωνσταντινούπολη, όπου στοιβάζονται 10 εκ. άνθρωποι (15% του πληθυσμού). Στην Τουρκία ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε κατά 73% μεταξύ 1975 και 1997 (από περίπου 41,5% σε 72%) και προβλέπεται να φθάσει το 84,5% το 2015³⁹⁶ (η Ελλάδα είχε προηγηθεί, με την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη να συγκεντρώνουν τα 2/3 του αστικού πληθυσμού ήδη από το 1981). Αντίθετα, στις αναπτυγμένες οικονομίες της αγοράς παρατηρείται μετατόπιση από τις μητροπόλεις σε μικρότερα αστικά κέντρα.³⁹⁷ Όπως παρατηρεί ο Tim Radford, τα τελευταία 40 περίπου χρόνια εκατομμύρια ανθρώπων μετακόμισαν από ισχυρά παραδοσιακά κτίσματα χαμηλής τεχνολογίας στην ύπαιθρο, σε εξαθλιωμένες φτωχογειτονιές στις τερατουπόλεις, πολλές από τις οποίες βρίσκονται σε περιοχές που κινδυνεύουν από σεισμούς, πλημμύρες, τυφώνες, ηφαίστεια κ.λπ.³⁹⁸ Δεδομένου τώρα ότι υπολογίζεται πως στην αρχή της χιλιετίας ο μισός παγκόσμιος πληθυσμός θα ζει

396. UN, *Human Development Report 1999*, Πίν. 16.

397. T. Champion, στο *Applied Geography*, (ed.) M. Pacione, Routledge, 1999.

398. T. Radford, *The Guardian*, 19/8/99.

σε αστικά κέντρα και ότι το 90% της αστικής έκρηξης θα είναι στις μη αναπτυγμένες χώρες, πολλοί από τους ανθρώπους αυτούς είναι υποψήφια θύματα που περιμένουν μια καταστροφή.³⁹⁹

Μια άλλη διαφορά με τα αστικά κέντρα στις αναπτυγμένες οικονομίες είναι ότι η συγκέντρωση πληθυσμού σε αυτά έγινε σε πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από ό,τι στις υπανάπτυκτες εφόσον η οικονομία ανάπτυξης είχε αρχίσει να εγκαθιδρύεται στις χώρες αυτές από τον περασμένο αιώνα και όχι μέσα στα τελευταία 40-50 χρόνια. Αυτό σημαίνει ότι υπήρχαν καλύτερες δυνατότητες χωροταξικού σχεδιασμού και έλεγχου και, όπου ήταν δυνατό, αποφεύχθηκε το στοίβαγμα σε πολυκατοικίες και προτιμήθηκαν τα χαμηλά κτίρια μέχρι δυο ορόφων, όπως στη Βρετανία. Αντίθετα στις υπανάπτυκτες τερατουπόλεις στοιβάζονται εκατομμύρια ανθρώπων σε πολυώροφα κτίρια με φτηνές προδιαγραφές. Εάν συμβεί οι πόλεις αυτές να είναι και σε σεισμογενή περιοχή, όπως στην Κωνσταντινούπολη τότε, όπως τονίζει σχετική μελέτη, «το να χτίζει κανείς πολυώροφα κτίρια, είτε από χάλυβα είτε από μπετόν αρμέ, σε έναν τόπο που χτυπιέται από δυνατούς σεισμούς είναι σαν να παίζει τη ζωή του σε ρουλέτα».⁴⁰⁰ Όμως οι ελίτ που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς λίγο ενδιαφέρονται γι' αυτό. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν είναι συνήθως η ζωή των φτωχότερων στρωμάτων που παίζεται στη ρουλέτα.

Τέλος, μια τρίτη σημαντική διαφορά με τα αστικά κέντρα των αναπτυγμένων οικονομιών της αγοράς είναι ότι ακόμη και όταν αποτελούνται από πολυώροφα κτίρια σε σεισμογενείς περιοχές, όπως συμβαίνει στην Καλιφόρνια, η συγκέντρωση εισοδήματος και πλούτου στις χώρες αυτές τους επιτρέπει να τηρούν υψηλές τεχνικές προδιαγραφές που εμποδίζουν τις εκατόμβες. Δεν είναι τυχαίο ότι ο σεισμός στην Καλιφόρνια πέρυσι, που ήταν περίπου της ίδιας ισχύος με αυτόν της Κωνσταντινούπολης, άφησε 50 μόνο νεκρούς. Όπως τονίζει ο Dr. Browitt της Βρετανικής Γεωλογικής Έρευνας «μέρος του προβλήματος είναι ότι ακόμη

399. T. Radford, *The Guardian*, 18/8/99.

400. N. Ράπτης, *Ας συζητήσουμε για σεισμούς, πλημμύρες και... τραμ*, 1981, σελ. 158.

και αν ξέρουμε πώς να σχεδιάσουμε και να κατασκευάσουμε γι' αυτό το είδος (καταστρεπτικού) σεισμού, σε περιοχές όπου υπάρχει έλλειψη πόρων τα σχέδια αυτά δεν θα υλοποιηθούν».⁴⁰¹ Είναι φανερό ότι σε σεισμογενείς περιοχές όπως η Κωνσταντινούπολη (ή αντίστοιχα στην Ελλάδα) που δεν διαθέτουν τους οικονομικούς πόρους των αναπτυγμένων οικονομιών της αγοράς, η λύση είναι μονώροφα σπίτια από ελαφριά υλικά,⁴⁰² εφόσον οι πιέσεις στα παραδοσιακά υλικά (τούβλα κ.λπ.) είναι πολύ μικρότερες από ό,τι στο τσιμέντο.⁴⁰³ Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι στον πρόσφατο σεισμό όλα τα παλιά κτίσματα έμειναν όρθια και το παλιό τείχος της Πόλης έμεινε άθικτο, εκτός από τμήμα του που είχε ανακαινιστεί πριν μερικά χρόνια! Όμως, μια τέτοια λύση που θα έσωζε εκατομμύρια ζωές σε όλο τον κόσμο αποκλείεται εξ ορισμού από τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης «οικονομίας ανάπτυξης» που έχει οδηγήσει στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς η οποία εντείνει ακόμη περισσότερο τη συγκέντρωση με όλα τα παρεπόμενά της!

Ο σεισμός στην Αθήνα, που ακολούθησε αμέσως σχεδόν μετά τον καταστροφικό σεισμό της Κωνσταντινούπολης, ήλθε να επιβεβαιώσει και έμπρακτα την παραπάνω υπόθεση για τα αίτια των μαζικών καταστροφών που προκαλούν παρόμοιοι σεισμοί. Οι ομοιότητες μεταξύ των δυο περιπτώσεων είναι τόσο εμφανείς ώστε οι υποτιθέμενες διαφορές ωχρίζουν μπροστά τους. Και αυτό αφορά ιδιαίτερα τη βασικότερη διαφορά ότι στην Τουρκία θρηνούν χιλιάδες νεκρούς και τραυματίες ενώ στην Αθήνα εκατοντάδες. Στην πραγματικότητα όμως η διαφορά αυτή είναι φαινομενική. Σύμφωνα με τον επιστημονικό συνεργάτη της εφημερίδας *The Guardian*,⁴⁰⁴ ο σεισμός του 5,9 ήταν σχετικά ήπιος και πιθανότατα εξαπέλυσε καταστροφική ενέργεια που ήταν 2.000 φορές μικρότερη από το σεισμό στην Τουρκία. Δεδομένου ότι όλα τα υπόλοιπα στοιχεία του τούρκικου σεισμού ήταν παρόντα στην Αθήνα (πελώρια πυκνοκατοί-

401. T. Radford, *The Guardian*, 18/8/99.

402. N. Ράπτης, ό.π., σελ. 161.

403. S. Steedman στο T. Radford, *The Guardian*, 19/8/99.

404. T. Radford, *The Guardian*, 8/9/99.

κηση, εκατομμύρια άνθρωποι στοιβαγμένοι σε πολυκατοικίες, κτίσιμο σε ακατάλληλα για σεισμογενείς περιοχές εδάφη, κακές κατασκευές, ιδιαίτερα στις φτωχές περιοχές κ.λπ.) μπορεί κανείς εύκολα να φανταστεί ποιες θα ήταν οι συνέπειες σε ανθρώπινες ζωές, αν ο σεισμός στην Αθήνα ήταν ανάλογης έντασης με αυτόν στην Κωνσταντινούπολη.

Γιατί όμως όλες αυτές οι ομοιότητες μεταξύ Αθήνας και Κωνσταντινούπολης όσον αφορά τις συνέπειες των αντιστοιχών σεισμών; Όπως υποστήριξα παραπάνω, η βασική αιτία της μαζικής καταστροφής στην Τουρκία ήταν ο τεράστιος βαθμός ανισομέρειας που χαρακτηρίζει την οικονομική ανάπτυξη της γείτονας χώρας που οδήγησε στη δημιουργία μιας τερατούπολης, η οποία έκανε εύκολο το καταστροφικό έργο του σεισμού. Όμως, η ανισομερής ανάπτυξη δεν αποτελεί μόνο προνόμιο της Τουρκίας, ούτε καν της Ελλάδος. Η ανισομέρεια αποτελεί θεμελιακό χαρακτηριστικό κάθε οικονομίας της αγοράς η οποία οδηγεί σε μια ανάπτυξη που γίνεται βασικά χωρίς κοινωνικό σχεδιασμό με βάση τα κελύσματα των άναρχων δυνάμεων της αγοράς. Σε χώρες όμως των οποίων η οικονομική δομή τους δεν αναπτύχθηκε ιστορικά μέσα από μια αυτόχθονη και εσωστρεφή διαδικασία, όπως στα καπιταλιστικά κέντρα, αλλά, αντίθετα, καθορίστηκε από τον τρόπο με τον οποίο οι χώρες αυτές ενσωματώθηκαν στην παγκόσμια οικονομία της αγοράς, η αναπτυξιακή διαδικασία παίρνει μια ειδική μορφή που χαρακτηρίζεται από ένα σημαντικά υψηλότερο βαθμό ανισομέρειας.⁴⁰⁵ Η ανισομέρεια αυτή αναφέρεται όχι μόνο σε διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης κατά τομείς, κλάδους, προϊόντα, ή ακόμη και στάδια παραγωγής, αλλά και σε διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης κατά γεωγραφικές περιφέρειες.

Έτσι, αυτού του είδους η «ανάπτυξη» οδηγεί σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό γεωγραφικής συγκέντρωσης και αντίστοιχα περιφερειακών ανισοτήτων στο εσωτερικό των περιφερειακών και ημιπεριφερειακών χωρών, σε σχέση με αυτό των μητροπολιτικών. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, η πρωτεύουσα συγκέντρωνε τα συγκριτικά πλεονεκτήματα και ιδιαί-

405. Για παραπέρα ανάλυση, βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Εξαρτημένη ανάπτυξη*, ό.π., κεφ. ΣΤ.

τερα τη διοικητική υποδομή που προσέλκυαν, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, το 73% των βιομηχανικών μονάδων και το 49% της δευτερογενούς απασχόλησης.⁴⁰⁶ Ανάλογη ήταν και η συγκέντρωση των υπηρεσιών στην πρωτεύουσα για να εξυπηρετήσουν όχι μόνο τον κρατικό Λεβιάθαν αλλά και το συγκεντρωμένο ιδιωτικό τομέα. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι η περιοχή του λεκανοπέδιου γρήγορα συγκέντρωσε τον πληθυσμό σχεδόν της μισής χώρας αφού οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη απορροφητικότητα εργασίας στη μεταπολεμική περίοδο ήταν οι κατασκευές και οι υπηρεσίες· κλάδοι των οποίων η ανάπτυξη συγκεντρωνόταν βασικά στην περιοχή αυτήν. Μέσα σε 30 χρόνια η αναλογία του αθηναϊκού στο συνολικό πληθυσμό σχεδόν διπλασιάστηκε, από 18% το 1951 σε 31% το 1981. Το αποτέλεσμα ήταν ότι ήδη το 1981 η πυκνοκατοίκηση στην περιφέρεια πρωτεύουσας, που αυξήθηκε κατά 63% σε 20 μόλις χρόνια (1961-81), ήταν σχεδόν εκατονταπλάσια από τη μέση πυκνοκατοίκηση της χώρας!⁴⁰⁷

Φυσικά, η τεράστια αυτή συγκέντρωση δεν οφείλεται μόνο στους παραπάνω στενά οικονομικούς παράγοντες αλλά και σε άλλους παράγοντες οι οποίοι όμως έμμεσα ανάγονται συνήθως σε οικονομικούς. Τέτοιοι παράγοντες που λειτούργησαν ως πόλοι έλξης ήταν οι καλύτερες δυνατότητες υγειονομικής περίθαλψης, εκπαίδευσης κ.λπ. που παρουσίαζε η πρωτεύουσα. Για παράδειγμα, στην Αθήνα αντιστοιχούσε ένας γιατρός σε 215 κάτοικους στις αρχές της περασμένης δεκαετίας έναντι ενός γιατρού σε 14.000 κάτοικους στην υπόλοιπη χώρα.⁴⁰⁸ Ανάλογα ισχύουν για τη σημασία του πολιτιστικού παράγοντα. Δεδομένου ότι η οικονομία της αγοράς λειτουργεί με βάση τους νόμους της ζήτησης και της προσφοράς η συγκέντρωση τεράστιου πληθυσμού στην πρωτεύουσα λειτουργούσε ως «κράχτης» για να προσελκύει κάθε είδους πολιτιστική δραστηριότητα στο κέντρο, ερημώνοντας πολιτιστικά την υπόλοιπη χώρα και δημιουργώντας άλλο ένα κίνητρο φυγής από την ύπαιθρο, ιδιαίτερα, χώρα.

406. OECD, *Regional Problems and Policy in Greece*, 1981.

407. *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1987*, II:6.

408. Ο.π.

Η αδυναμία, επομένως, της μεταπολεμικής ανάπτυξης να δημιουργήσει συνθήκες πλήρους απασχόλησης κατά αποκεντρωτικό τρόπο οδήγησε στη συγκέντρωση του πλεονάζοντος πληθυσμού (που δεν μπόρεσε να βρει διέξοδο στη μετανάστευση), κατ' αρχήν, στην περιοχή του λεκανοπέδιου και, δευτερευόντως, στη Θεσσαλονίκη. Το αποτέλεσμα ήταν ότι ήδη από το 1981 το 66% του αστικού πληθυσμού συνωστιζόταν σε δυο πόλεις: την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συγκέντρωση αυτή είναι η μεγαλύτερη στη δυτική Ευρώπη, εφόσον η Ελλάδα παρουσιάζει τη μεγαλύτερη περιφερειακή ανισότητα από όλες τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, ακόμη και αυτές της ημιπεριφέρειάς (Πορτογαλία, Ισπανία, νότια Ιταλία).⁴⁰⁹

Όμως, αυτήν τη συγκέντρωση δεν μας τη χάρισε ο θεός ούτε υπήρχε πάντα. Στις αρχές του αιώνα (το 1907) οι 14 μεγαλύτερες πόλεις συγκέντρωναν μόλις το 17% του συνολικού πληθυσμού.⁴¹⁰ Όταν όμως άρχισε η σταδιακή ενσωμάτωση της χώρας στην οικονομία της αγοράς την περίοδο του μεσοπόλεμου, τότε που η μικρασιατική καταστροφή πρόσφερε το φθηνό εργατικό δυναμικό και οι προστατευτικοί δεσμοί το απαραίτητο θεσμικό πλαίσιο για κάποια επέκταση της βιομηχανικής παραγωγής,⁴¹¹ η συγκέντρωση στα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα στην Αθήνα διπλασιάστηκε με αποτέλεσμα ενώ το 1920 ο αστικός πληθυσμός ήταν μόνο 23% του συνόλου, το 1961 να ξεπεράσει το 43%.⁴¹² Η «απογείωση» όμως της συγκέντρωσης στην πρωτεύουσα συμβαίνει από τη δεκαετία του 1960 και μετά, όταν ολοκληρώνεται η ενσωμάτωση της χώρας στη διεθνή οικονομία της αγοράς με τη σύνδεση και αργότερα την ένταξή της στην ΕΟΚ. Ενδεικτικά, το 1961 στο σύνολο της χώρας υπήρχαν 64 περίπου κάτοικοι ανά τ.χλμ., ενώ στην περιοχή πρωτεύουσας υπήρχαν 4.339 κάτοικοι. Μέχρι το 1981 οι κάτοικοι ανά τ.χλμ. στο σύνολο της χώρας έφθαναν τους 74, ενώ στην περιοχή του λεκανοπέδιου τους 7.090.

409. A. Williams, *Southern Europe Transformed*, Harper and Row, 1984, σ. 214.

410. *Εξαρτημένη ανάπτυξη*, ό.π., σελ. 311.

411. Μιχ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι*, 1989, κεφ. 3.

412. *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1987*, II:5.

Μέσα δηλαδή σε μια εικοσαετία είχε αυξηθεί η πυκνοκατοίκηση στην πρωτεύουσα κατά περίπου 64%!⁴¹³

Έτσι, όσο η χώρα ενσωματωνόταν περισσότερο στην οικονομία της αγοράς αυτό σήμαινε μια παραπέρα «αγοραιοποίηση», δηλαδή όλο και λιγότερους κοινωνικούς έλεγχους πάνω στην αναπτυξιακή διαδικασία για χάρη της «ανάπτυξης». Ο ανταγωνισμός, που καθορίζει τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς, φρόντιζε ώστε η οικονομική δραστηριότητα και αντίστοιχα ο ενεργός πληθυσμός της χώρας να συγκεντρώνονται στην περιοχή με τα μεγαλύτερα εχέγγυα οικονομικής «αποτελεσματικότητας» και συνακόλουθα κερδοφορίας. Αυτό σήμαινε όλο και περισσότερες πολυκατοικίες για να στεγάσει το 31% του πληθυσμού που συνωθειέτο σε μια έκταση που μόλις καταλάμβανε το 0,3% της συνολικής έκτασης της χώρας. Αυτό επίσης σήμαινε τη δημιουργία διάφορων φαύλων κύκλων (κτίσιμο σε ακατάλληλα εδάφη, κακές κατασκευές που ικανοποιούσαν τις ανάγκες εύκολου κέρδους μερικών, αλλά και στέγασης ή απασχόλησης πολλών άλλων) που δυνητικά αύξαναν την καταστρεπτικότητα φυσικών φαινομένων όπως οι σεισμοί, πλημμύρες κ.λπ. Και, φυσικά, εκείνοι που πληρώνουν περισσότερο την «ανάπτυξη», είτε στην Αθήνα είτε στην Κωνσταντινούπολη, είναι τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα τα οποία παίρνουν και το μικρότερο μερίδιο από αυτήν...

Ένα άλλο θύμα του είδους ανάπτυξης που επιβάλλει η οικονομία της αγοράς είναι τα δάση. Στην Ελλάδα, μόνο μεταξύ 1955 και 1998, περίπου 13 εκ. στρέμματα δασικής γης κάηκαν από πυρκαγιές. Εκείνο που είναι όμως λιγότερο γνωστό είναι ότι από αυτά, μόνο τα 2 εκ. στρέμματα κάηκαν πριν τη μεταπολίτευση του 1974. Οι οικολογικές και κλιματολογικές επιπτώσεις από την καταστροφή αυτήν ήδη γίνονται φανερές και δεν χρειάζεται να ξανατονιστούν εδώ. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, εάν αφαιρέσουμε τους τυχαίους παράγοντες και αυτούς που αναφέρονται στο κλίμα (ξηρασία κ.λπ.), καθώς και αυτούς που οφείλονται στην αναποτελεσματική δασοπυρόσβεση, η δασική καταστροφή των τελευταίων 25 χρόνων οφείλεται σε εμπρησμούς. Εάν τώρα από τους εμπρησμούς

413. Ό.π., II:6.

αυτούς αφαιρέσουμε ένα μικρό ποσοστό που οφείλεται σε ψυχολογικές ανωμαλίες κάποιων εμπρηστών (είναι αυτοί που συνήθως συλλαμβάνονται) και ένα μεγαλύτερο ποσοστό που οφείλεται σε πολιτικούς λόγους (χουντικοί, ακροδεξιοί κ.λπ.) τότε μένουν οι οικονομικοί εμπρησμοί. Και υπάρχουν πολλές θεωρητικές και εμπειρικές ενδείξεις που πείθουν ότι οι οικονομικοί εμπρησμοί αποτελούν τη σημαντικότερη αιτία της δασοκαταστροφής. Το ίδιο το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των δασοσυρκαγιών συνέβη μετά τη μεταπολίτευση είναι άκρως ενδεικτικό. Διότι με τη Χούντα συντελείται η διαστρεβλωμένη οικονομική ανάπτυξη της χώρας μας μέσω της ενσωμάτωσης της στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς που τότε ανέτελλε - ενσωμάτωση που ολοκληρώθηκε με την ένταξή μας στην ΕΟΚ.⁴¹⁴ Στη διάρκεια αυτής της αναπτυξιακής διαδικασίας δημιουργήθηκε στη χώρα μια σαθρή παραγωγική δομή αλλά και μια καταναλωτική κοινωνία που χρηματοδοτούν, στην αρχή, τα μεταναστευτικά εμβάσματα και ο τουρισμός, και σήμερα οι μεταβιβάσεις από την ΕΕ.

Η τεχνητή αυτή ευμάρεια (η οποία με τη σταδιακή μείωση των μεταβιβάσεων από την ΕΕ ήδη άρχισε να εξαντλείται) οδήγησε σε έναν τύπο ανάπτυξης όπου η οικοδομική δραστηριότητα αποτελούσε τον κύριο παράγοντά της, τόσο από μεριά παραγωγής και επενδύσεων όσο και από τη μεριά της κατανάλωσης. Στο πλαίσιο αυτό, σε συνδυασμό με την αφόρητη ζωή των τσιμεντουπόλεων, προέκυψε η ανάγκη για το εξοχικό, την οποία έσπευσαν να καλύψουν οι οικοπεδοφάγοι, συνήθως μέσω της ντε φάκτο ιδιωτικοποίησης δημόσιων δασικών εκτάσεων (τις οποίες κατόπιν οι επαγγελματίες πολιτικοί, με το αζημίωτο βέβαια, μετέτρεπαν σε ντε γιούρε ιδιωτικές). Έτσι, προέκυψαν οι πυρκαγιές, τόσο για να διευκολύνουν την ιδιωτικοποίηση των καταπατημένων, όσο και ως αποτέλεσμα της έλλειψης υποδομής και κυρίως οργανωμένων χωματερών που θα στήριζαν τη λειτουργικότητα των αυθαίρετων.

Τα φαινόμενα αυτά, ακόμη και η συγκέντρωση του πληθυσμού σε αστικά κέντρα και κυρίως την πρωτεύουσα, δεν είναι ιδιόμορφα ελληνι-

414. Τ. Φωτόπουλος, *Εξαρτημένη ανάπτυξη*, ό.π.

κά, αφού αποτελούν τυπικά χαρακτηριστικά της διαστρεβλωμένης οικονομικής ανάπτυξης σε ολόκληρο το Νότο. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η μεγαλύτερη δασοκαταστροφή συμβαίνει σήμερα στην περιφέρεια και την ημιπεριφέρεια όπου ανήκει και η χώρα μας. Όμως για τους απολογητές του νεοφιλελευθερισμού η αιτία της περιβαλλοντικής καταστροφής δεν έχει καμία σχέση με το μοντέλο ανάπτυξης που επιβάλλει η οικονομία της αγοράς τόσο στην περιφέρεια όσο και στα μητροπολιτικά κέντρα όπου, μέσα στα 200 χρόνια της ιστορίας της, έχει κάνει πολύ μεγαλύτερη καταστροφή στο περιβάλλον από όση έχει σημειωθεί σωρευτικά σε όλη την ανθρώπινη ιστορία. Έτσι, ακραιφνής νεοφιλελεύθερος⁴¹⁵ ανακάλυψε πρόσφατα «τα οικονομικά του περιβάλλοντος» για να υποστηρίξει τη θέση ότι η αιτία της καταστροφής του περιβάλλοντος γενικά και των δασών ειδικότερα είναι ότι η οικονομία της αγοράς δεν κατάφερε ακόμη να τα ενσωματώσει πλήρως στο οικονομικό σύστημα, μέσω της ιδιωτικοποίησής τους.

Είναι όμως τόσο περισσό το θράσος και η ιστορική άγνοια των νεοφιλελεύθερων αναλυτών (αναφέρομαι βέβαια στους καλοπροαίρετους και όχι στους ιδεολογικούς κομισάριους, κατά την έκφραση του Chomsky) ώστε θα άξιζε να δούμε τις ιστορικές διαστρεβλώσεις στις οποίες βασίζουν τα επιχειρήματά τους. Κατ' αρχήν, τα οικονομικά του περιβάλλοντος δεν είναι τίποτα άλλο παρά η εφαρμογή της φιλελεύθερης νεοκλασικής θεωρίας στην «ανάλυση» προβλημάτων του περιβάλλοντος. Όπως και ολόκληρη η νεοκλασική ανάλυση, η προσέγγιση αυτή παίρνει δεδομένη την οικονομία της αγοράς, σαν να υπήρχε από καταβολής κόσμου, καθώς και τη συνακόλουθη ανισοκατανομή εισοδήματος και πλούτου που είναι η πηγή των εξουσιαστικών σχέσεων. Στόχος της είναι να εξηγήσει και να προτείνει λύσεις στα τεράστια οικολογικά προβλήματα, μέσω μιας ανιστορικής προσέγγισης που προσπαθεί να καλουπώσει τους κοινωνικούς παράγοντες στα στενά πλαίσια των τιμών της αγοράς, της ανάλυσης κόστους-ωφελειών και του κίνητρου του κέρδους. Έτσι η ανάλυση αυτή καταλήγει σε μια προσπάθεια θεωρητικής δικαίωσης της αγο-

415. Τ. Μίχας, *Ελευθεροτυπία*, 20/8/98.

ραιοποίησης του περιβάλλοντος, στην οποία ήδη προχωρά ακάθεκτα η νεοφιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς.⁴¹⁶

Συνοπτικά, το επιχείρημα είναι ότι επειδή οι πλουτοπαραγωγικές πηγές του περιβάλλοντος είναι ελεύθερες ή υποτιμημένες τείνουν να υπερχρησιμοποιούνται και να κακοποιούνται, με αποτέλεσμα την περιβαλλοντική καταστροφή. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν το κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η απουσία ή ο ασαφής καθορισμός ατομικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων πράγμα που, υποτίθεται, δεν δημιουργεί κίνητρο για την προστασία τους. Δεν είναι τυχαίο, υποστηρίζουν οι νεοφιλελεύθεροι, ότι τα φαινόμενα της μόλυνσης του περιβάλλοντος γνώρισαν τη μεγαλύτερη όξυνση στην ανατολική Ευρώπη από όπου απουσίαζε η ατομική ιδιοκτησία. Έτσι, με μια απλοϊκή μονοκονδυλιά, περιορίζεται το θέμα στο ζήτημα της ιδιοκτησίας και αγνοούνται οι άλλοι παράγοντες οι οποίοι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην αυξημένη μόλυνση των ανατολικών κρατών: μεγιστοποίηση της εκτατικού τύπου ανάπτυξης «για να φθάσουμε και ξεπεράσουμε τις ΗΠΑ», συνακόλουθη χρησιμοποίηση των πιο φθηνών μεθόδων παραγωγής που συνήθως είναι εχθρικές στο περιβάλλον, χαμηλή τεχνολογία κ.λπ. Αντίστοιχα, οι νεοφιλελεύθεροι επικαλούνται τη μεγαλοφυΐα του... Robert Smith ο οποίος ανακάλυψε το φαινόμενο της «τραγωδίας της κοινοκτημοσύνης» (sic). Σύμφωνα με το φαινόμενο αυτό, όταν ένας φυσικός πόρος ανήκει σε όλους, στην ουσία δεν ανήκει σε κανένα και επομένως κανένας δεν έχει κίνητρο να τον διατηρήσει ή συντηρήσει, ενώ όταν ιδιωτικοποιηθεί, το ατομικό συμφέρον και τα οικονομικά κίνητρα οδηγούν τον ιδιοκτήτη στην καλή διαχείριση του πόρου, εφόσον αποβλέπει στο κέρδος από τη διατήρηση της μακροπρόθεσμης κεφαλαιακής αξίας του.

Για τους νεοφιλελεύθερους «επιστήμονες», επομένως, δεν έχει καμία σημασία το γεγονός ότι για χιλιάδες χρόνια τα δάση και το περιβάλλον γενικότερα δεν ήταν ιδιωτικά και ότι σε όλη αυτή την περίοδο οι ζημιές από την ανθρώπινη δραστηριότητα ήταν σχετικά ελάχιστες. Ούτε βέβαια

416. Βλ. S. Beder, «The Environment Goes to market», *Democracy and Nature*, τόμ. 3, αρ. 3 (Δημοκρατία και Φύση, αρ. 2, Οκτ. 1996).

υπάρχει χώρος στα θεωρητικά «μοντελάκια» τους για το γεγονός, για παράδειγμα, ότι τα μισά από τα τροπικά δάση του πλανήτη εξαφανίστηκαν στον αιώνα μας και ότι πρόσφατα η διαδικασία επιταχύνθηκε. (Τη δεκαετία του '80 και μόνο ο ετήσιος ρυθμός καταστροφής των τροπικών δασών αυξήθηκε κατά 36%, ενώ την προηγούμενη δεκαετία μια δασική περιοχή μεγέθους όση η Αυστρία εξαφανιζόταν κάθε χρόνο!⁴¹⁷) Αντίθετα, για τους νεοφιλελεύθερους φωστήρες, οι Ινδονήσιοι και οι Λατινοαμερικάνοι καταστρέφουν σήμερα μαζικά τα δάση τους διότι ανακάλυψαν την... ασάφεια των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Και όχι βέβαια επειδή η εισαγωγή της οικονομίας της αγοράς στον τόπο τους, που εντάθηκε με την εισβολή της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, κατέστρεψε την οικονομική αυτοδυναμία τους έτσι ώστε σήμερα δεν έχουν άλλο τρόπο επιβίωσης από το να καταστρέφουν το ίδιο το περιβάλλον τους με το οποίο ζούσαν αρμονικά για χιλιάδες χρόνια. Και για να έλθουμε και στα δικά μας, η φιλελεύθερη λογική συνεπάγεται δύο τινά: είτε ότι τα αττικά δάση στις αρχές του αιώνα ήταν ιδιωτικά και δεν το είχαμε αντιληφθεί, είτε ότι οι Αθηναίοι είχαν τότε πλήρη σαφήνεια για τα ιδιοκτησιακά δικαιώματά τους στα δάση σε αντίθεση με τους σημερινούς. Μόνο έτσι μπορεί να εξηγηθεί το γεγονός πως η Αττική ήταν τότε καταπράσινη και το 1916 το ποσοστό δάσωσης έφθανε το 65%, έναντι 15% σήμερα!⁴¹⁸

Στο μόνο που θα συμφωνούσα με τους νεοφιλελεύθερους είναι ότι πράγματι η αλλαγή της συμπεριφοράς των πολιτών προς το δάσος δεν μπορεί να επιτευχθεί με την παιδεία ή την ανάπτυξη οικολογικής συνείδησης, όπως βαυκαλίζονται οι σοσιαλφιλελεύθεροι και διάφοροι «οικολόγοι». Η λύση όμως δεν είναι η πλήρης ιδιωτικοποίηση των δασών που προτείνουν οι νεοφιλελεύθεροι, διότι είναι ακριβώς η προσπάθεια ντε φάκτο ιδιωτικοποίησης των δασών που στη διαστρεβλωμένη οικονομία ανάπτυξης του Νότου έχει οδηγήσει στη σημερινή καταστροφή. Η λύση βρίσκεται στην πλήρη κοινωνικοποίησή τους, με την έννοια της «δημοτικοποίησής» τους. Δηλαδή, της μεταβίβασης τους (αφού γκρεμιστούν οι

417. P. Ghazi, *The Observer*, 11/4/93.

418. *Το Βήμα*, 26/7/98.

αυθαίρετες βίλες) στη συλλογική ιδιοκτησία και φροντίδα των δημοτικών συνελεύσεων των όμορων δήμων, με την υποχρέωση να μετασχηματίσουν την καμένη γη σε χώρους βλάστησης για διάφορες χρήσεις και φυσικά πάρκα.

Η εγκληματική οικολογία της Νέας Τάξης

Όπως προσπάθησα να δείξω στο πρώτο κεφάλαιο, η διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς έχει οδηγήσει στη δημιουργία μιας νέας υπερεθνικής ελίτ, η οποία μάλιστα, σύμφωνα με πρόσφατη μαρξιστική μελέτη,⁴¹⁹ παίζει το ρόλο της άμβλυνσης των συνεπειών της παγκοσμιοποίησης όσον αφορά τη διογκούμενη συγκέντρωση εισοδήματος, πλούτου και οικονομικής δύναμης, από τη μια μεριά, και την οικολογική κρίση, από την άλλη. Το γεγονός όμως αυτό, όπως τόνισα στα προηγούμενα κεφάλαια, δεν θα πρέπει να οδηγεί σε εσφαλμένα συμπεράσματα για τις σχετικές δυνατότητες της νέας αυτής ελίτ. Το κίνητρο των πεφωτισμένων τμημάτων αυτής της ελίτ να μειώσουν το κοινωνικό κόστος της διογκούμενης συγκέντρωσης και το οικολογικό κόστος της ανάπτυξης δεν θεμελιώνεται βέβαια σε κάποιο... αλτρουισμό αλλά στο ωμό συμφέρον της να μειώσει την απειλή που δημιουργεί για το σύστημα της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς η εγγενής σε αυτό πολυδιάστατη κρίση. Με άλλα λόγια, το κίνητρο αυτό δεν πρέπει να οδηγεί σε δραστηριότητες που συγκρούονται με τη λογική και τη δυναμική του ίδιου του συστήματος, δηλαδή το «γενικό συμφέρον» της υπερεθνικής ελίτ και όπου τυχόν δημιουργείται μια παρόμοια ασυμβατότητα είναι προφανές ότι το κίνητρο αυτό θα αγνοηθεί. Μια τέτοια περίπτωση ασυμβατότητας μεταξύ του «γενικού συμφέροντος» της υπερεθνικής ελίτ για την αναπαραγωγή του συστήματος και του «ειδικού συμφέροντος» της για την επίδειξη οικολογικής ευαισθησίας αποτέλεσαν οι δυο πόλεμοι τους οποίους διεξήγαγε η υπερεθνική ελίτ στο πλαίσιο της Νέας Διεθνούς Τάξης

419. L. Sklair, *The Transnational Capitalist Class*, ό.π.

την οποία εγκατέστησε την προηγούμενη δεκαετία: ο πόλεμος στον Κόλπο⁴²⁰ και αυτός στα Βαλκάνια.⁴²¹ Περισσότερο να σημειωθεί ότι το γενικό συμφέρον επικράτησε του ειδικού.

Ήδη από το 1990, πριν αρχίσει ο πόλεμος στον Κόλπο, το αμερικανικό Πεντάγωνο είχε εκδώσει λεπτομερείς οδηγίες για το πώς ν' αντιμετωπίζονται ατυχήματα με απεμπλουτισμένο ουράνιο (ΑΟ),⁴²² ενώ από το 1994 ζητούσε ειδικές συνθήκες αποθήκευσης των βλημάτων αυτών στην Ελλάδα. Οι εγκληματικές συνέπειες της χρήσης ραδιενεργών βλημάτων ΑΟ, που για πρώτη φορά δοκιμάστηκαν -και σε μαζικότερη έκταση- στο Ιράκ, ήταν γνωστές εδώ και χρόνια από τις διάφορες ανεξάρτητες έρευνες που έρχονται συνεχώς στο φως για τα θύματα στο Ιράκ. Το έγκλημα όμως αυτό έγινε ευρύτερα γνωστό όταν ξέφυγε από τα «ψιλά» των εφημερίδων ή τις ειδικές έρευνες και έγινε πρώτη είδηση στην τηλεόραση σε σχέση με την πιθανότητα τα βλήματα ΑΟ που χρησιμοποιήθηκαν στη νατοϊκή επίθεση στο Κόσοβο να είχαν συνέπειες στην υγεία των στρατιωτών που πήραν μέρος σε αυτήν. Η δημοσιότητα αυτή ήταν αναμενόμενη, εφόσον το πρόβλημα δεν αφορούσε πια το λαό κάποιας ασιατικής χώρας, αλλά πιθανώς και τα ίδια «τα παιδιά μας», εδώ στην Ευρώπη. Με άλλα λόγια, διότι πέρα από τα «κανονικά» θύματα βλάπτονταν πιθανώς και οι θύτες, όχι βέβαια οι πραγματικοί θύτες, δηλαδή οι πολιτικές και οικονομικές ελίτ που αποφάσισαν τους πολέμους αυτούς, αλλά οι άνεργοι που οι ίδιες έχουν στρατολογήσει για να κάνουν τη βρόμικη δουλειά τους στους ευρωπαϊκούς μισθοφορικούς στρατούς ή, ακόμη χειρότερα, τα παιδιά που κάνουν τη θητεία τους.

Σήμερα, είναι ακόμη δύσκολο να προσκομιστούν αναμφισβήτητες αποδείξεις για τις συνέπειες των βομβαρδισμών στο Κόσοβο, όπου χρησιμοποιήθηκαν κάπου 31.000 βλήματα ΑΟ εφόσον είναι ακόμη νωρίς για να εκδηλωθούν τα συμπτώματα στην υγεία. Οι μελέτες για τη σύνδεση ΑΟ με καρκίνους είναι αλληλοσυγκρουόμενες, πράγμα αναμενόμενο όταν υπάρχουν συμφέροντα που διακυβεύονται από τα πορίσματά τους.

420. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Ο Πόλεμος στον Κόλπο*, ό.π.

421. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Η Νέα Τάξη στα Βαλκάνια*, ό.π.

422. R. North-Taylor, *The Guardian*, 30/7/99.

Συγχρόνως, η καμπάνια υποβάθμισης του γεγονότος στο εξωτερικό αλλά και εδώ, (ακόμη και από επαγγελματίες πολιτικούς - με το αζημίωτο της «Αριστεράς» που «πουλάνε» οικολογική ευαισθησία⁴²³), βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη. Δεν είναι τυχαίο για παράδειγμα, το γεγονός ότι μόλις σήμερα αποκαλύπτεται πως το βρετανικό Υπ. Άμυνας, που μέχρι πρόσφατα αρνιόταν να προβεί σε έλεγχους των «βετεράνων» του Κόλπου, παρά τις επανειλημμένες καταγγελίες τους για προβλήματα στην υγεία τους, εδώ και τέσσερα χρόνια, είχε μελέτη που προειδοποιούσε για τη σύνδεση ΑΟ και καρκίνων. Ούτε είναι βέβαια περίεργο ότι ακόμη και σήμερα προσπαθεί να βάλει εμπόδια στην ποιότητα των ελέγχων. Έτσι, όπως κατάγγειλε ο Μ. Hooper, ομότιμος καθηγητής ιατρικής χημείας στο Παν. Σάντερλαντ, τα τεστ, στα οποία επρόκειτο να υποβάλει τους στρατιώτες το βρετανικό υπουργείο, αποτελούν ουσιαστικά «επιστήμη Μίκυ-Μάους» και «κυνική προδοσία» εφόσον δεν στοχεύουν στις επιπτώσεις στα εσωτερικά όργανα από τη μακροχρόνια χαμηλού επιπέδου έκθεση σε ραδιενέργεια, αλλά στις επιπτώσεις από την υψηλού επιπέδου έκθεση σε «διαλυμένη ουσία».⁴²⁴ Ο ίδιος καθηγητής με βάση την έρευνά του προβλέπει ότι μεταξύ 3% και 20% των βρετανών στρατιωτών στον Κόλπο θα προσβληθούν από καρκίνο.

Όμως δεν χρειάζεται να στηριχθούμε σε αντικρουόμενες μελέτες και προβλέψεις για να δούμε το μέγεθος του εγκλήματος. Αρκούν τα υπάρχοντα στοιχεία. Μολονότι είναι ακόμη νωρίς για συμπτώματα από τους βομβαρδισμούς στα Βαλκάνια, τα κρούσματα συσσωρεύονται, ιδιαίτερα από τους παλιότερους βομβαρδισμούς στη Βοσνία όπου χρησιμοποιήθηκαν 11.000 βλήματα απεμπλουτισμένου ουράνιου. Έτσι, σύμφωνα με το βρετανικό Centre of Conflict Recovery, τα τελευταία δυο χρόνια ο αριθμός των καρκίνων στην περιοχή του Σεράγεβο είναι ίσος με τον αριθμό που συναντά κανείς σε μια πόλη ίσου μεγέθους στη διάρκεια 20 χρόνων!⁴²⁵ Όμως, εκεί που είναι αναμφισβήτητες οι επιπτώσεις από τη

423. Βλ., για παράδειγμα, τη συνέντευξη του Μ. Παπαγιαννάκη στη NET, 10/1/01.

424. R. Norton-Taylor, *The Guardian*, 10/1/01.

425. J. Beavis and J. Ryan, «Leonard Cheshire Centre of Conflict Recovery», *The Guardian*, 10/1/01.

χρήση των εγκληματικών αυτών όπλων κατά της ζωής και του περιβάλλοντος είναι στο Ιράκ όπου, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του Πεντάγωνου, χρησιμοποιήθηκαν πάνω από 940.000 βλήματα ΑΟ.⁴²⁶ Τα στοιχεία είναι ενδεικτικά:

- σύμφωνα με τις ιατρικές αρχές του Ιράκ, σήμερα γεννιέται τριπλάσιος αριθμός παιδιών με γενετικές ανωμαλίες σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, πράγμα που επιβεβαίωσε (στο βαθμό που ήταν δυνατό) και ανεξάρτητη έρευνα της *The Guardian*, που διαπίστωσε αυξημένες γεννήσεις με δυσμορφίες στο νότιο Ιράκ (ακέφαλα ή τυφλά βρέφη, μογγολισμός, ανωμαλίες σε εσωτερικά όργανα όπως οι πνεύμονες και η καρδιά κ.λπ.).⁴²⁷
- τα κρούσματα καρκίνου του θυρεοειδούς έχουν διπλασιαστεί στα τελευταία 10 χρόνια, ιδιαίτερα στο νότιο Ιράκ, έτσι ώστε, σύμφωνα με ανακοίνωση της Dr. Kamas σε συνέδριο στο Λονδίνο το 1999, «δεν υπάρχει οικογένεια στην περιοχή από τη Μπάσρα μέχρι τη Μοσούλη που δεν έχει κάποιο κρούσμα καρκίνου ή δυσμορφίας».⁴²⁸
- σύμφωνα με τις αποκαλύψεις στην εφημερίδα *The Observer* του ειδικού βρετανού επιστήμονα Dr. Chris Busby, μετά από επιτόπια έρευνα στα σύνορα Κουβέιτ-Ιράκ, ενώ στο έδαφος δεν υπήρχε ραδιενέργεια, στην ατμόσφαιρα ήταν 10 φορές μεγαλύτερη από ό,τι στην πλησιέστερη πόλη Μπάσρα και 20 φορές ψηλότερη από ό,τι στη Βαγδάτη,⁴²⁹ πράγμα που διαψεύδει παταγωδώς τους αμερικανοβρετανικούς ισχυρισμούς περί γρήγορης μετά την έκρηξη διάλυσης των μικροσκοπικών αναπνεύσιμων μορίων ΑΟ.

Οι διάφορες ερευνητικές επιτροπές που οι ελίτ συγκρότησαν εσπευσμένα, κάτω από την κατακραυγή, είναι λίαν απίθανο ότι θα καταλήξουν σε πρόταση απαγόρευσης των όπλων αυτών (εκτός αν κάποια νέα τεχνολογία τα ξεπεράσει) εφόσον, για την ώρα, η διατηρητικότητά τους

426. *The Guardian*, 30/7/99.

427. M. O'Kane, *The Guardian*, 21/12/98.

428. R. Norton-Taylor, *The Guardian*, 30/7/99.

429. P. Beaumont, *The Observer*, 7/1/01.

(δηλαδή η ικανότητά τους να διατρυπούν αντίπαλα οπτικά συστήματα και κυρίως τανκς), είναι πολύ σημαντικότερη από την ανθρώπινη ζωή. Έστω και αν πρόκειται για τη ζωή των ίδιων των στρατιωτών που χρησιμοποιούν οι ελίτ για τα συμφέροντά τους. Το φαινόμενο βέβαια δεν είναι πρωτόγνωρο. Είναι γνωστό, για παράδειγμα, ότι τα θύματα από καρκίνους και γενετικές ανωμαλίες εξαιτίας των πυρηνικών δοκιμών ανέρχονται σε εκατομμύρια.⁴³⁰

Όμως, δεν είναι μόνο η «Νέα Τάξη» της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης η οποία είναι εγκληματική. Κάθε «τάξη» που στηρίζεται στη συγκέντρωση εξουσίας στα χέρια των ολίγων είναι εγκληματική και θα χρησιμοποιήσει οποιοδήποτε μέσο στη διάθεσή της για τη διατήρηση της εξουσίας της και τη διαιώνιση των προνομίων που απολαμβάνουν οι ολίγοι. Η «Τάξη» επομένως αυτή δεν παύει να είναι εγκληματική

- είτε χρησιμοποιεί όπλα εναντίον της ανθρώπινης ζωής και του περιβάλλοντος, όπως στο Ιράκ και τη Γιουγκοσλαβία
- είτε χρησιμοποιεί εμπόργκο και κυρώσεις που, όπως βεβαιώνει το έγκυρο ιατρικό περιοδικό *Lancet*, έχουν διπλασιάσει τη θνησιμότητα μεταξύ των παιδιών στο Ιράκ⁴³¹
- είτε βομβαρδίζει, χωρίς καμία εντολή από τον ΟΗΕ, μια χώρα (Ιράκ) τα τελευταία δυο χρόνια έχοντας προκαλέσει, σύμφωνα με τον παραιτηθέντα συντονιστή του ΟΗΕ⁴³² στο Ιράκ, το θάνατο 144 άμαχων πολιτών και τον τραυματισμό άλλων 446.

Υπάρχει όμως και ένα ιδιαίτερο στοιχείο που χαρακτηρίζει τη Νέα Τάξη σε σχέση με κάθε προηγούμενη. Αυτή τη φορά τα εγκλήματα κατά της ζωής και του περιβάλλοντος δεν τα διαπράττουν κάποια δικτατορικά καθεστώτα αλλά τα «υποδείγματα» της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», στα οποία μάλιστα συμμετέχουν και κόμματα που δήθεν αγωνίζονται για τη ζωή (σοσιαλδημοκρατικά), το περιβάλλον (οικολογικά) και τα

430. Βλ. και τη σημαντική εργασία του Ν. Ράππη, *Ο εφιάλτης των πυρηνικών*, 1986.

431. Dr. M. AN, *Lancet*, 26/5/2000.

432. G. H. von Sponeck, *The Guardian*, 4/11/01.

ανθρώπινα δικαιώματα - για την παραβίαση μάλιστα των οποίων κατέφυγαν και στα φοβερά αυτά εγκλήματα!

Η άνοδος και η πτώση του οικολογικού κινήματος

Δεν είναι λίγοι, ιδιαίτερα ανάμεσα σε αυτούς που παρακολουθούν από κάποια απόσταση τις οικολογικές οργανώσεις και κόμματα, που τακτικά εκπλήσσονται από τις δραστηριότητές τους, τόσο στο εξωτερικό όσο και στα παρ' ημίν. Έτσι, πολλοί εξεπλάγησαν όταν τα κυριότερα Πράσινα κόμματα στην Ευρώπη συνέργησαν στην εγκληματική νατοϊκή επιδρομή κατά της Γιουγκοσλαβίας και τα σημαντικότερα ονόματα στην Πράσινη πολιτική και διανοήση πρωταγωνίστησαν σε αυτήν.⁴³³ Το ίδιο έκπληξη προκάλεσε σε πολλούς το γεγονός ότι στελέχη του παρ' ημίν οικολογικού κινήματος, που μιλούν μάλιστα για «οικολογικό ριζοσπαστισμό», χαρακτήρισαν απλώς ως «σφάλματα ή αντιφάσεις» τη συνεργία των ευρωπαϊών Πρασίνων στο νατοϊκό έγκλημα που ουσιαστικά απέκοψε οριστικά, όχι μόνο αυτούς, αλλά και όσους δεν διέκοψαν κάθε συνεργασία μαζί τους, από οποιοδήποτε απελευθερωτικό κίνημα άξιο του ονόματος του.⁴³⁴ Άλλοι πάλι εξεπλάγησαν όταν είδαν γνωστά στελέχη του ίδιου κινήματος να ευλογούν το κυβερνών κόμμα και να εκλιπαρούν θέση στους εκλογικούς συνδυασμούς του, προφανώς σε επιβράβευση του... οικολογικού έργου του ΠΑΣΟΚ στην καταστροφή του περιβάλλοντος για χάρη των «μεγάλων έργων» που χρηματοδοτεί η ΕΕ. Με δεδομένη επομένως τη σύγχυση, που ιδιαίτερα στη χώρα μας δεν είναι πάντα τυχαία, για το τι είναι ριζοσπαστική οικολογία, περιβαλλοντισμός κ.λπ. θα άξιζε να ασχοληθούμε με το ξεκαθάρισμα των εννοιών αυτών που θα μας βοηθούσε να αποφεύγουμε εκπλήξεις όπως αυτές που ανέφερα.

Όπως είναι γνωστό, η συνειδητοποίηση των οικολογικών επιπτώσεων της «οικονομίας ανάπτυξης» οδήγησε, ιδιαίτερα στο τελευταίο τέταρτο

433. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Η Νέα Τάξη στα Βαλκάνια*, ό.π.

434. Βλ., για παράδειγμα, Γ. Σχίζας, *Ελευθεροτυπία*, 10/2/2000.

του αιώνα, στην ανάπτυξη διάφορων οικολογικών προσεγγίσεων. Συνοπτικά, η οικολογία εξετάζει τη δυναμική ισορροπία της φύσης, την αλληλεξάρτηση ζώντων και μη ζώντων πραγμάτων. Αναγκαστικά, επομένως, η οικολογία εξετάζει και τη σχέση του ανθρώπου (που είναι βέβαια τμήμα της φύσης) με τον υπόλοιπο φυσικό κόσμο, το περιβάλλον γενικότερα. Όμως, όταν αρχίσουμε και εξετάζουμε τη σχέση ανθρώπου-περιβάλλοντος, τότε θα πρέπει να εισαγάγουμε μια βασική διάκριση. Ή θα μιλήσουμε γενικά για τη σχέση του ανθρώπινου είδους με το περιβάλλον, υποθέτοντας ότι ο άνθρωπος είναι ένα είδος Ροβινσώνα Κρούσου που ζει στο νησί του ή, εάν πάρουμε δεδομένο ότι ο άνθρωπος είναι κοινωνικό άτομο, θα πρέπει να μιλήσουμε για τη σχέση κοινωνίας-περιβάλλοντος.

Από τη στιγμή όμως που μιλάμε για κοινωνία πρέπει να πάρουμε θέση σε σχέση με το κοινωνικό σύστημα με το οποίο η εκάστοτε κοινωνία είναι οργανωμένη. Το γεγονός ότι η οικολογική ζημιά, που συνέβη από τον καιρό που καθιερώθηκε το σημερινό θεσμικό πλαίσιο (οικονομία της αγοράς, αντιπροσωπευτική δημοκρατία) εδώ και 200 χρόνια, είναι μεγαλύτερη από όλη την προηγούμενη ζημιά σε ολόκληρη την ανθρώπινη ιστορία φανερώνει την άμεση σχέση θεσμικού πλαισίου και οικολογικής κρίσης. Υπάρχουν δυο δρόμοι που μπορεί να ακολουθήσει κάποιος εδώ. Ο ένας δρόμος είναι να εξετάσει ρητά τη σχέση του συγκεκριμένου κοινωνικού συστήματος με το περιβάλλον, υποθέτοντας ότι οι θεσμοί που το υλοποιούν και οι αξίες που εκφράζουν αυτοί οι θεσμοί αποτελούν το κλειδί για να ερμηνεύσουμε τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον και επομένως την οικολογική κρίση - που αναμφισβήτητα είναι ανθρώπινο έργο. Ο δεύτερος δρόμος είναι να πάρει δεδομένο το σύστημα αυτό και να μιλήσει γενικά για τη σχέση ανθρώπου προς το περιβάλλον, υποθέτοντας (συνήθως σιωπηρά) ότι η σημερινή οικολογική κρίση δεν έχει καμία σχέση με το συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα ή, ακόμη και αν έχει σχέση, οπωσδήποτε δεν οφείλεται στο ίδιο το σύστημα αλλά απλώς στην κακή λειτουργία του.⁴³⁵ Στην πρώτη περίπτωση έχουμε τις διάφο-

435. Βλ., για παράδειγμα, Ν. Μουζέλης, *Το Βήμα της Κυριακής*, 20/2/2000.

ρες μορφές ριζοσπαστικής οικολογίας και στη δεύτερη τις διάφορες μορφές αυτού που ονομάζω «τεχνοκρατική οικολογία».

Έτσι, στην κατηγορία της ριζοσπαστικής οικολογίας ανήκουν οι προσεγγίσεις που θέτουν σαφώς θέμα αμφισβήτησης και αντικατάστασης του θεσμικού πλαισίου όπως

- η προσέγγιση της κοινωνικής οικολογίας,⁴³⁶ η οποία θεωρεί ότι οι αιτίες της σημερινής οικολογικής κρίσης βρίσκονται στις ιεραρχικές δομές κυριαρχίας και εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζουν την καπιταλιστική κοινωνία
- ο οικοσοσιαλισμός,⁴³⁷ στο βαθμό που αποδίδει τις αιτίες της οικολογικής κρίσης στο ίδιο το θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και ιδιαίτερα στις σχέσεις και συνθήκες παραγωγής, θέτοντας σαφώς ως στόχο την αντικατάστασή τους - πράγμα που τον διακρίνει από τις σοσιαλδημοκρατικές ή «ρεαλιστικές» προσεγγίσεις στην οικολογία που βασικά ανήκουν στον περιβαλλοντισμό (στην Ελλάδα, όμως, οι πάντες δηλώνουν οικοσοσιαλιστές, παρόλο που όχι μόνο δεν θέτουν θέμα αμφισβήτησης της οικονομίας της αγοράς αλλά και συντάσσονται με κόμματα όπως ο Συνασπισμός που υιοθετούν την ΕΕ και την ΟΝΕ!)
- η προσέγγιση της «Περιεκτικής Δημοκρατίας»,⁴³⁸ σύμφωνα με την οποία η οικολογική κρίση αποτελεί τμήμα μιας γενικότερης πολυδιάστατης κρίσης (πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής) που έχει απώτερη αιτία την τεράστια συγκέντρωση εξουσίας σε όλα τα επίπεδα, στην οποία αναπόφευκτα οδηγεί η δυναμική της οικονομίας της αγοράς και η αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

Όπως είναι φανερό, οι περισσότερες από τις προσεγγίσεις αυτές, όπως και αυτή του περιβαλλοντισμού, επιχειρούν μια σύνθεση μεταξύ μιας οικολογικής ανάλυσης των επιπτώσεων της ανάπτυξης και των κλασικών

436. Βλ. για παράδειγμα, τα έργα του M. Bookchin, και κυρίως το *Ξαναφτιάχνοντας την κοινωνία*, Εξάντας, 1993.

437. Βλ., για παράδειγμα, D. Pepper, *Eco-Socialism*, Routledge, 1993 και *Modern Environmentalism*, Routledge, 1996.

438. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π.

παραδόσεων του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού. Έτσι, ο οικосоσιαλισμός είναι μια ρητή προσπάθεια σύνθεσης της οικολογίας με το μαρξισμό (δηλ. τον κρατικιστικό σοσιαλισμό), ενώ η κοινωνική οικολογία είναι μια προσπάθεια σύνθεσης της οικολογίας με τον ελευθεριακό σοσιαλισμό. Παράλληλα, η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας αποτελεί σύνθεση της σοσιαλιστικής με τη δημοκρατική παράδοση και τα ριζοσπαστικά ρεύματα στα «νέα κοινωνικά κινήματα» (Πράσινοι, φεμινιστικό κ.λπ.).

Στη δεύτερη κατηγορία της τεχνοκρατικής οικολογίας ανήκει βασικά ο περιβαλλοντισμός (που υποστηρίζουν σήμερα νεοφιλελεύθεροι αλλά και σοσιαλφιλελεύθεροι), τμήμα του οποίου αποτελεί και η προσέγγιση της «βιώσιμης ανάπτυξης». Το κοινό χαρακτηριστικό των περιβαλλοντολογικών προσεγγίσεων είναι ότι παίρνουν ως δεδομένο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς το οποίο υποτίθεται ότι με κατάλληλες οικονομικές πολιτικές και τεχνολογίες θα μπορούσε να γίνει «φιλικό προς το περιβάλλον». Στην κατηγορία αυτή ανήκουν σήμερα και τα ευρωπαϊκά Πράσινα κόμματα στην εξουσία, τα οποία αποδέχονται πλήρως τη Νέα Τάξη, όπως εκφράζεται στο οικονομικό επίπεδο με τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και στο πολιτικό επίπεδο με το νέο ρόλο του ΝΑΤΟ, μετά το νέο δόγμα μειωμένης εθνικής κυριαρχίας που υιοθετήθηκε στην Ουάσινγκτον και τέθηκε σε εφαρμογή με τους κτηνώδεις νατοϊκούς βομβαρδισμούς. Το ίδιο είδος τεχνοκρατικής οικολογίας υποστηρίζουν και οι διάφορες ακτιβιστικές οικολογικές οργανώσεις τύπου Greenpeace, Φίλοι της Γης κ.λπ. Η στάση επομένως όλων αυτών των κομμάτων και οργανώσεων στο νατοϊκό πόλεμο δεν θα πρέπει να εκπλήσσει κανένα αφού είναι απόλυτα συνεπής με την από μέρους τους αποδοχή της Νέας Τάξης και εφόσον παίρνουν ως δεδομένο, στο πλαίσιο της τεχνοκρατικής οικολογικής κοσμοθεωρίας τους, το θεσμικό πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς.

Ο περιβαλλοντισμός αντιπροσωπεύει μια ρητή προσπάθεια σύνθεσης της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας⁴³⁹ (νεοκλασικής η κείνσιανής) με

439. Βλ., για παράδειγμα, M. Common, *Environmental and Resource Economics*, Longman, 1988.

την οικολογία, όπου οι αιτίες των οικολογικών προβλημάτων αποδίδονται σε διάφορες «εξωτερικότητες» στο γεγονός δηλαδή ότι οι τιμές του μηχανισμού της αγοράς δεν εκφράζουν (για διάφορους λόγους), το πραγματικό περιβαλλοντικό κόστος της παραγωγής - πράγμα που συνεπάγεται ότι, με τις κατάλληλες οικονομικές πολιτικές, τα περισσότερα, αν όχι όλα, οικολογικά προβλήματα θα μπορούσαν να λυθούν. Όμως, οι προτεινόμενες από τον περιβαλλοντισμό λύσεις, ακόμη και αν ήταν εφαρμόσιμες, το πολύ να είχαν επίδραση στα ηπιότερα οικολογικά προβλήματα, όπως αυτό της μόλυνσης, αλλά σίγουρα δεν μπορούν να έχουν επίδραση σε προβλήματα που συνδέονται με το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και τη δυναμική του (προβλήματα θερμοκηπίου, αποψίλωσης δασών, εξαφάνισης ειδών, εντατικής γεωργίας κ.λπ.), η λύση των οποίων προϋποθέτει ριζική αλλαγή του τρόπου ζωής - πράγμα αδύνατο στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς που ακριβώς παράγει και αναπαράγει αυτό τον τρόπο ζωής.

Καθοριστικό ορόσημο στην ιστορία του οικολογικού κινήματος αποτέλεσαν τα αποτελέσματα των γερμανικών εκλογών του 1998. Όχι διότι η εκλογή των σοσιαλδημοκρατών σηματοδοτούσε την επάνοδο σε κάποιο είδος πανευρωπαϊκής μεικτής οικονομίας, όπως ονειρεύονταν τότε οι σοσιαλφιλελεύθεροι της Κεντροαριστεράς, εφόσον κάτι τέτοιο θα σήμαινε να γυρίσουμε το ρολόι πίσω στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες όταν ο βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς δεν είχε σύγκριση, ποσοτικά και ποιοτικά, με το σημερινό, αλλά διότι η συμμετοχή των γερμανών Πρασίνων σε κυβέρνηση συνασπισμού με το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα σηματοδοτούσε το οριστικό τέλος του οικολογικού κινήματος ως κινήματος για ριζική κοινωνική αλλαγή. Μολονότι οι γερμανοί Πράσινοι δεν είναι οι πρώτοι που συμμετέχουν σε συμμαχική κυβέρνηση, οι συνήθως ομορτοουνιστικές συμμαχίες αλλού (π.χ. στη Γαλλία) δεν είχαν αντίστοιχη σημασία, εφόσον κανένα άλλο Πράσινο κόμμα δεν είχε το «βάρος» του γερμανικού στο παγκόσμιο οικολογικό κίνημα.

Το γερμανικό Πράσινο Κόμμα ιδρύθηκε το 1980 από ακτιβιστές στα λεγόμενα «νέα κοινωνικά κινήματα» (οικολόγοι, φεμινίστριες κ.λπ.) αλλά και από απογοητευμένους οπαδούς των παλαιών κινημάτων (σοσιαλιστές, αναρχικοί κ.ά). Όλοι αυτοί αποτελούσαν ουσιαστικά «τα παιδιά του

1968» τους οποίους ένωνε η διογκούμενη οικολογική και κοινωνική κρίση, η επαπειλούμενη πυρηνική καταστροφή αλλά και το θεμελιακό αίτημα για μια πραγματική δημοκρατία, πέρα από τη φιλελεύθερη ολιγαρχία και το σοσιαλιστικό κρατισμό που ήδη κατέρρεε, είτε ως σοσιαλδημοκρατία είτε ως «υπαρκτός σοσιαλισμός». Όπως είναι φανερό, το Πράσινο Κόμμα δεν ήταν ένα κανονικό κόμμα, ούτε το έβλεπαν έτσι οι ιδρυτές του που από την αρχή διακήρυσσαν ότι αποτελεί απλώς την εκλογική έκφραση ενός κινήματος που είχε μέχρι τότε πλούσια άμεση δράση στο ενεργητικό του. Γι' αυτό και, ακόμη και όταν οι Πράσινοι μπήκαν στη Βουλή, διακήρυσσαν τη δέσμευσή τους σε μια πρακτική συλλογικής λήψης αποφάσεων όπου όλα τα μέλη ήταν ίσα και οι βουλευτές θα ήταν απλώς η φωνή της οργάνωσης. Με στόχο τους μάλιστα το κέντρο του πολιτικού βάρους να μένει έξω από το Κοινοβούλιο είχαν υιοθετήσει σειρά σχετικών μέτρων (ετήσια συνέδρια για τον καθορισμό της πολιτικής, εναλλαγή βουλευτών κ.λπ.). Σκοπός ήταν το «αντικόμμα», δηλαδή μια αμεσοδημοκρατική κατά το δυνατό οργάνωση κινηματικού χαρακτήρα, που θα εκμεταλλευόταν όμως τα πλεονεκτήματα που προσέφερε η συμμετοχή στις κοινοβουλευτικές εκλογές και κυρίως τους χρηματικούς πόρους και την πρόσβαση στα ΜΜΕ.

Στο προγραμματικό επίπεδο, όπως διακήρυσσαν στο αρχικό τους πρόγραμμα, αίτημα ήταν «μια νέα οικονομική τάξη, προσανατολισμένη προς τις ανθρώπινες ανάγκες, που θα είναι οικολογική κοινωνική και δημοκρατική». Μολονότι, όπως σημειώθηκε,⁴⁴⁰ ποτέ δεν έδωσαν μια καθαρή αντίληψη της εναλλακτικής κοινωνίας, εντούτοις, δήλωναν σαφώς ότι «οι επικρατούσες σχέσεις ιδιοκτησίας και έλεγχου πάνω στα μέσα παραγωγής είναι βασική αιτία για την κοινωνική αλλοτρίωση και εκμετάλλευση ανθρώπου και φύσης». Ήταν δηλαδή φανερό ότι για τους γερμανούς Πράσινους η ριζική κοινωνική αλλαγή ήταν προϋπόθεση της εναρμόνισης της κοινωνίας με τη φύση. Όπως όμως τόνιζαν οι ριζοσπαστικές πτέρυγες μέσα στο κόμμα, η επίτευξη των προγραμματικών στόχων ήταν αδύνατη εάν το κόμμα έχανε την αυτονομία του, εάν δηλαδή προ-

440. W. Hulsberg, *The German Greens*, Verso 1988, σελ. 126.

χωρούσε σε συμμαχίες με αλλά κόμματα. Γι' αυτό και σχεδόν ολόκληρη η περασμένη δεκαετία χαρακτηρίστηκε από μια σφοδρή ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ των «ρεαλιστών» (στους οποίους συγκαταλέγονται ο J. Fischer, νυν υπ. Εξωτερικών και ο θλιβερός πρώην εξεγερμένος Coih-Bendit) και των «φονταμενταλιστών». Οι «ρεαλιστές» προσπαθούσαν να μετατρέψουν το κόμμα από κολεκτιβιστικό αντι-κόμμα που αμφισβητούσε το υπάρχον σύστημα σε ένα επαγγελματικό, περιβαλλοντικό, ρεαλιστικό κόμμα.⁴⁴¹ Όταν λοιπόν το 1990 το κόμμα υπέστη σοβαρή εκλογική ήττα, οι «ρεαλιστές» απέδωσαν την ευθύνη στις αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες που είχαν οδηγήσει σε ένα αναποτελεσματικό κομματικό μηχανισμό. Η κατηγορία δεν ήταν αβάσιμη⁴⁴² εφόσον πράγματι δεν είναι δυνατό το πάντρεμα της άμεσης με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία στο κοινοβουλευτικό πλαίσιο.

Από εκεί και πέρα ο κατήφορος ήταν αναπόφευκτος. Το συνέδριο του 1991 ενέκρινε το πρόγραμμα δράσης του Fischer για τη «δομική μεταρρύθμιση» που ουσιαστικά εξάλειψε τα χαρακτηριστικά του αντικόμματος, συμπεριλαμβανομένης της εναλλαγής βουλευτών. Το ίδιο συνέδριο συμφώνησε πάνω σε ένα κείμενο (που η γνωστή συγγραφέας Jutta Dittfurth χαρακτήρισε «πολύ πιο συντηρητικό από την εγκύκλιο του πάπα για τον καπιταλισμό»⁴⁴³) το οποίο χαρακτήριζε την αντίθεση στον καπιταλισμό ξεπερασμένη. Τότε αποχώρησαν από το κόμμα οι φονταμενταλιστές και το κόμμα μετατράπηκε σε «κανονικό» κόμμα, κατά το χαρακτηρισμό του τ. προέδρου των χριστιανοδημοκρατών. Το 1992 μάλιστα οι Πράσινοι ερωτοτροπούσαν για συμμαχία με τους χριστιανοδημοκράτες ενώ ο Fischer δήλωνε ότι το οικολογικό πρόγραμμα θα πραγματοποιείτο ευκολότερα με αυτούς παρά με τους σοσιαλδημοκράτες!⁴⁴⁴ Πράγμα βέβαια καθόλου περίεργο, ιδιαίτερα μάλιστα όταν η κοινωνική βάση του

441. J. Biehl, «From movement to parliamentary party: notes on several European Green movements», *Society and Nature*, τόμ. 1, αρ. 3 [ελλ. έκδ.: *Κοινωνία και Φύση*, αρ. 3 (Γεν.-Απρ. 93)].

442. D. Richardson *etal.* (eds.), *The Green Challenge*, Routledge, 1995, σελ. 33.

443. Συνέντευξη στο *Green Perspectives*, καλοκαίρι 1991.

444. J. Biehl, «From movement to parliamentary party: notes on several European Green movements», ό.π.

Πράσινου κόμματος αποτελούνταν βασικά από τη βολεμένη μεσαία τάξη που αντετίθετο στην οικονομία της αγοράς μόνο για τη συνεχή χειροτέρευση της ποιότητας ζωής.

Έτσι οι γερμανοί Πράσινοι, με αντάλλαγμα κάποιες παραχωρήσεις των σοσιαλδημοκρατών σε θέματα στα οποία άλλωστε δεν διαφωνούσαν κατ' αρχήν (σταδιακή μείωση της πυρηνικής ενέργειας, προστασία των μεταναστών, κάποια περιβαλλοντικά μέτρα και νομιμοποίηση της κάνναβης) αλλά και με σημαντικές παραχωρήσεις από μέρους τους (μη διάλυση του NATO κ.λπ.) μετατράπηκαν σε κόμμα εξουσίας σε πανεθνικό επίπεδο. Όμως, δεν είναι μόνο στη Γερμανία όπου οι Πράσινοι έχουν εγκαταλείψει ή ευνουχίσει την κινηματική τους μορφή, τις αμεσοδημοκρατικές μορφές οργάνωσης και τις προγραμματικές τους αρχές για ριζική κοινωνική αλλαγή. Όπως τονίζει η Janet Biehl:⁴⁴⁵

οι Πράσινοι σε πολλές δυτικοευρωπαϊκές χώρες έχουν εξελιχθεί, κατά βάση, σε επαγγελματίες πολιτικούς... και τα ριζοσπαστικά τους αιτήματα για γενικό κοινωνικό μετασχηματισμό έχουν μετατραπεί σε απλό περιβαλλοντισμό.

Η συνέπεια, αναπόφευκτα, είναι ότι η επίδρασή τους σε σχέση με την πολυδιάστατη κρίση και ιδιαίτερα την οικολογική είναι τόσο περιθωριακή, όσο και η αντίστοιχη των άλλων κομμάτων εξουσίας. Διότι, βέβαια, όταν η αποτυχία της «ρεαλιστικής» οικολογίας έχει γίνει πια φανερή σε όλους με τη συνεχή επιδείνωση των μεγάλων οικολογικών προβλημάτων και όταν, ακόμη και η επιτυχία που διακήρυσσαν για ένα από αυτά, δηλ. τα μέτρα που υιοθετήθηκαν για την τρύπα του όζοντος, δεν οφείλεται στη δραστηριότητά τους και στα... πράσινα ψυγεία της Greenpeace αλλά μόνο στο γεγονός ότι οι μεγάλες πολυεθνικές ICI και DUPONT αποφάνθηκαν ότι ήταν πιο επικερδής η παραγωγή υποκατάστατων αντί για τα οζονογόνα CFC,⁴⁴⁶ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι φθάσαμε στο τέλος του οικολογικού κινήματος που, με ελάχιστες εξαιρέσεις, έχει ενσωματωθεί

445. Ο.π.

446. J. Vidal, *The Guardian*, 30/9/98.

πλήρως στο σημερινό οικοκαταστροφικό θεσμικό πλαίσιο και δεν θέτει πια θέμα «συστημικής» αλλαγής.

Υπάρχει λοιπόν διέξοδος πέρα από τον ακτιβισμό των αντιρασιοναλιστών ακτιβιστών τύπου «Πρώτα η Γη» και τη «μαχόμενη οικολογία» που, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, παίζει το ρόλο του οικολογικού μαϊντανού στις διάφορες μετωπικές σούπες για το «πρασίνισμα» του κράτους και του καπιταλισμού; Είναι δυνατή πια η δημιουργία ενός ριζοσπαστικού μαζικού οικολογικού κινήματος; Κατά τη γνώμη μου, έχει τόσο πολύ ταυτιστεί η έννοια της οικολογίας με τον περιβαλλοντισμό σήμερα ώστε η δυνατότητα αυτή είναι σχεδόν μηδαμινή. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν εκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον κόσμο ζουν στην ανασφάλεια και την εξαθλίωση της οικονομίας της αγοράς και θεωρούν πολυτέλεια το περιβάλλον.

Είναι λοιπόν φανερό, όπως προσπάθησα να δείξω και στο πρώτο μέρος, ότι το οικολογικό κίνημα έχει εγκαταλείψει το στόχο της ανάπτυξης ενός συνολικού πολιτικού προστάγματος για κοινωνική αλλαγή και έχει μετατραπεί, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, σε ένα μονοθεματικό τμήμα της ρεφορμιστικής Αριστεράς. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι οι νέοι σήμερα προσελκύονται από το «κίνημα» της αντιπαγκοσμιοποίησης (το οποίο βέβαια τα Πράσινα κόμματα όπως και αυτά της ρεφορμιστικής Αριστεράς προσπαθούν να χειραγωγήσουν) ενώ τα οικολογικά κόμματα έχουν χάσει κάθε ριζοσπαστική δυναμική. Είναι επομένως σαφές ότι ήλθε ο καιρός για την υπέρβαση του μονοθεματικού οικολογικού κινήματος και τη δημιουργία ενός νέου κινήματος που θα εκφράζει μια σύνθεση της σοσιαλιστικής και της δημοκρατικής παράδοσης με τα ριζοσπαστικά ρεύματα μέσα στα νέα κινήματα. Μια τέτοια σύνθεση επιδιώκει το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας⁴⁴⁷ του οποίου ρητός στόχος είναι η επανενσωμάτωση της κοινωνίας στη Φύση.

447. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π.